

Българската икономическа мисъл през османската епоха (XV – XIX век)

Bulgarian Economic Thought During the Ottoman Period (15th – 19th Centuries)

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ, Pemko St. PETKOV
Pencho D. PENCHEV, Petko St. PETKOV

Abstract. The chapter is focused on main principles that shaped Bulgarian economic thinking during the period from the 15th to the end of the third quarter of the 19th century. For most of this period, it was dominated by the norms of Orthodox Christianity, with its characteristic ethical assessments of labor, usury, etc. As the modernization processes progressed, economic ideas that were influenced by classical political economy also penetrated Bulgarian society. Among them, one can mention the ideas of free trade, encouragement of local production, and others. Original theoretical contributions cannot be found. Various economic ideas also penetrated among the activists for the national liberation of Bulgaria. They were focused mainly on an adequate institutional structure of the future Bulgarian state. In the program documents of the so-called revolutionary or radical organizations, ideas and projects for the economic development of the Bulgarians are rarely found, and in some of these documents there are no such ideas at all, except for the most general and recurring statements about the difficult situation of the people under Ottoman rule, which have mostly a motivational purpose.

Keywords: economic ideas; Bulgaria; politics; institutions; Orthodox Christianity

През периода от началото на XV в. приблизително до средата на XIX в. българската социално-икономическа мисъл се развива почти изцяло в рамките на православно християнство. Едва към края на епохата на Възраждането, през третата четвърт на XIX в., в средите на българската интелигенция се появява интерес към постиженията на политическата икономия като наука, което, от своя страна, води до постепенното ограничаване ролята на религията при цялостното възприемане и анализ на общественоекономическите явления. Рецепцията и последвалата интерпретация на тези постижения не се осъществява на „чисто“. В продължение на почти хиляда години в българското общество са се изградили и наложили определени модели на социално-икономическо мислене, които са трайни, устойчиви и влиятелни. Те до голяма степен оказват влияние на това какво и доколко ще се приеме от идеите на класическата политическа икономия и от останалите школи на икономическата мисъл, какво, доколко и как ще се приложи в икономическата политика след Освобождението на България (1879 г.).

1. Православието и българската социално-икономическа мисъл

Православните норми по отношение на социално-икономическите проблеми залягат дълбоко в начина на мислене на средновековните интелектуалци. Те възприемат етическия подход към личното поведение, който е доминиран от принципи, залегнали в Библията. Сред най-важните от тях може да се посочат забраната да се краде и лъже, възхвалата на бедността, грижата за спасение на душата, трезвостта, на съръчението към скромен живот, благотворителност, трудолюбие и т.н. Пряко отношение към икономическите въпроси има моралното осъждане на кражбата от християнската религия. То затвърждава идеята за неприкосновеност на частната собственост, която е закрепена нормативно още през езическия период. Концепцията за това, че владетелят трябва да се грижи за благоденствието на поданиците си, се затвърждава окончателно. Тя предопределя положителното възприемане от обществото на пряката намеса на властта в икономиката и ограничаването на частните интереси в полза на обществените.

В духа на традициите още от езическия период на търговията не се гледа като на вредно занятие. Това личи от разказа „Чудото на свети Георги и българина“, в който се разкриват интересни детайли от историята на България през IX в. В този извор свети Георги съветва българин да си купи втори кон, преди да тръгне на война (Duichev, 1940, p. 72). В по-късен извор – житието на св. Теодосий Търновски (български светец от XIV в.), също намираме положително отношение към търговията. Авторът описва светеца, който се стремил към съвършенство „подобно на разумен и опитен търговец, надяващ се на по-голяма печалба“ (Иванова, 1986, p. 446). Сравнението на поведението на светеца с това на добър търговец свидетелства, че търговията и свързаният с нея стремеж към печалба не се осъждат от православната църква. Това отношение се запазва и до първата половина на XIX в. През 1837 г. известният светски учител и книжовник Райно Попович отбелязва, че могат да се срещнат свещеници, които са отдадени на пиянство, и лъжливи и крадливи търговци. От това обаче не може да се направи изводът, че църквата е причина за пиянството или пък, че търговията, сама по себе си, е направила търговците крадливи (Poročich, 1837, p. 51). Очевидно толерантното отношение на православната църква към търговията е намерило прием и сред светските български писатели през първата половина на XIX в.

В духа на православното мислене е да се реагира на определени събития от светския живот с притчи, т.е. не пряко, а завоалирано. През XVI в., когато българската светска власт е заменена от османската, по българските земи се разпространяват т. нар. дамаскини. Те съдържат поучителни слова, свързани с Библията, с живота на православните светци и т.н. В тях се среща и осъждане на търговците, които смесват виното с вода (Petkanova-Toteva, 1965, p. 115). По-късно подобни мотиви се срещат в стенописите на Рилския манастир от първата половина на XIX в. Осъждането на смесването на виното с вода може да се тълкува като пряко осъждане на тази лъжа, но в духа на православното мислене развалянето на стоката от страна на търговците може да се приеме и като осъждане на лъжата, до която властта прибегва, като смесва ценните метали с по-евтини, за да увеличи паричното предлагане.

В православната българска литература до падането на средновековна България под властта на османските турци (в края на XIV в.) проблемът с лихварството на практика

не се обсъжда. Това вероятно има връзка с факта, че с покръстването в България се налага византийският модел на отношение между държава и църква, а във Византия държавната власт регулира и контролира, но не осъжда и не забранява лихварството. Именно по тази причина и Вселенската патриаршия в Константинопол не взема пряко отношение към този въпрос (Laiou, 2002). Едва в житието на св. Никола Нови Софийски, убит от турците през 1555 г., защото отказал да приеме исляма, неговият житиенписец Матей Граматик пише, че мъченикът живеел съобразно старозаветната притча „По-добре малко с правда, нежели много с лихва“ (Ivanova, 1986, р. 324). През 40-те години на XIX в. лихварството е изобразено като грях и в стенописите на църквата на Рилския манастир. Тези критики към лихварството са направени по време на османското владичество, когато светската власт не е християнска. В традиционната народна култура заемът с лихва не е познат и се осъжда като неморален, като сведенията за това отново идват от времето на османското владичество. В този смисъл, смяната на светската власт от християнска с мюсюлманска дава възможност на православната църква по-ясно да заяви отношението си към проблема с лихварството.

Отношението към физическия труд от страна на православната църква е положително. В житието на св. Ромил Вудински (от XIV в.) се отбелязва, че светецът сваля греди и камъни от планината, работи в готварницата и хлебарницата на манастира и т.н. (Petrov, Guzelev, 1978, р. 382). Тежкия физически труд се сочи като характерна черта и от живота на известния зограф от втората половина на XVI и началото на XVII в. св. Пимен Зографски. Докато е в Зографския манастир, той сам носи дърва, приготвя храна на монасите, помага на немощни монаси и усърдно рисува икони. В житието на св. Теодосий Търновски се споменава, че през XIV в. в Килифаревския манастир живее монахът Дионисий, който се отличавал с много добродетели, сред които това, че „той работеше с ръцете си и никога не ядеше хляб даром“ (Parteniy, 1974, vol. 2).

Обвързването на средновековна България с православието има и други дългосрочни последици. Враждебността към западното християнство и към Запада, като цяло, с всичките му характерни черти, научни и философски постижения, става една от особеностите на българското мислене за векове. Основания за това могат да се открият в сложните и противоречиви отношения между католици и православни през вековете. Така през 1275 г. западни рицари (*латини*), определени в „Разказ за Зографските мъченици“ като „нечестивци“, нападат и ограбват Зографския манастир „Св. Георги Зограф“ (на Атонския полуостров). Те запалват кулата на манастира, където изгарят 26 души (монаси и светски лица), които по-късно са канонизирани за светци (Ivanov, 1931, pp. 438 – 440). Тази история оставя трайни следи сред православните българи. В края на XVIII в. йеросхимонах Спиридон я включва в своята „История“ (Spiridon, 1792 [1900]). Изключително агресивно спрямо православните българи е и поведението на войските на Владислав III Ягело и Янош Хуняди по време на кръстоносния им поход срещу Османската империя през 1444 г. Техните армии грабят местното население и оскърбяват открито православната вяра. Това предизвиква открита съпротива от страна на българите (Dimitrov, Jechev, Tonev, 1988). Враждебността спрямо западните християни оставя трайни следи у православните българи. Това си личи от факта, че в стенописите в църквата на Зографския манастир се открива композицията „Непогрешимостта на християнската църква“, рисувана през 1817 г. В нея като противници на християнската

църква са представени папата и Мартин Лутер. Папата с кука в ръка се опитва да спре плаването на кораба на християнската църква, а М. Лутер с пушка в ръце стреля по кораба (Войков, Vasilev, 1981, р. 112). Внушението на тази композиция е ясно – и протестанти, и католици са врагове на истинското християнство и на православните християни.

През XVIII в. и първата половина на XIX в. българските православни автори стават инициатори и активно се включват в процеса на националното възраждане на българите. Причините за настъпилите промени са комплексни. Сред най-важните могат да се открият: увеличените стопански и културни контакти със страните от Централна и Западна Европа и свързаното с това проникване на западни идеи в българското общество, икономическият напредък на тези страни и стремежът на османската върхушка да реформира империята по западен образец, замозването на отделни представители на българското общество и разпространението на светско образование и т.н. Големи заслуги в това отношение имат атонският монах Паусий Хилендарски, епископ Софроний Врачански, Неофит Бозвели и много други.

Проникването на „духа“ на капитализма в българските земи обаче става бавно. През 1757 г. българският монах Партений Павлович пише в автобиографията си, че пренебрегването на Христовите заповеди е донесло беди и на западните, и на източните християни. За източните бедите се състояли в завладяването им от страна на мюсюлманите, а за западните – в разпространението на „лютерска и калвинска беда“ (Dimkov, 1993). Явно, протестантството, за което се смята, че е носител на духа на капитализма, се възприема от православния духовник като зло, равняващо се на завладяването на Балканите от османските турци. В книгата си „История славянобългарска“ (1762 г.), която има изключително значение за българското национално възраждане, Паусий Хилендарски сочи сред основните добродетели на българите това, че са бедни, трудолюбиви, гостоприемни, даващи милостиня, сред тях нямало „много търговци“ и т.н. (Paysiy, 1911 [1762]), т.е. те се доближават до характеристиките на ранните християни.

Интересни икономически виждания залягат в молбата на епископ Софроний Врачански до главнокомандващия на руската армия М. Кутузов от 1811 г. Молбата е писана по време на руско-турската война от 1806 – 1812 г. с главна цел да убеди руските власти да помогнат за създаването на автономна българска област на север от р. Дунав. В нея се иска българите да получат достатъчно земя, за да могат да развиват земеделие, скотовъдство и да строят фабрики, българските търговци да получат правото да търгуват свободно в Руската империя, Влашко и Молдова, българите да бъдат освободени от плащането на данъци в продължение на 10 години, езерата по левия бряг на р. Дунав да им се предоставят в „потомствено владение“ за промишлен риболов, да се забрани заселване на „евреи и еретици“ в техните селища, за да не пречат на търговията им. От друга страна, на държавната власт (в случая руска) се разчита да даде парична и материална помощ на бедните българи, които ще се заселят в автономната област, да се осигури държавна издръжка за лекари, съдилища и учители в автономната област (Pletnyov, Stoyanov, 1988, р. 11). Този проект не се реализира, но в него прозират определени меркантилистски принципи, получаване от държавата на извънредни привилегии, субсидии, насърчения и т.н. Меркантилистски виждания присъстват и в проекта на Ал. Екзарх за реформи в Османската империя, писан през 1843 г. Той твърди, че Високата порта би трябвало да финансира професионалното и медицинското образова-

ние на млади българи в чужбина. Така чрез развитието на местното производство щял да се намали износьт на злато и сребро от империята и да се постигне положителен търговски баланс (Ekzarh, 1843, pp. 4 – 5).

В края на XVIII и през XIX в. до освобождението на България от османска власт (1879 г.) православните християнски общини се превръщат в основни двигатели за разпространението на светската просвета, като финансират строителството на училища, заплащат на учители, спомоществователстват издаването на книги и т.н. Много от учителите през първата половина на XIX в. са монаси или свещеници. В учебниците, които се издават и ползват в тези училища, могат да се открият първите белези на буржоазно социално-икономическо мислене, което обаче не скъсва с етичните традиции на православие. Така в издадения през 1824 г. „Буквар с различни поучения“ от П. Берон има съвети и максими като „Сичко е лесно за трудолюбивият, сичко мъчно за мързеливият“, „Мързелът е баща на злото“, „Попитали един търговец как е спечелил полкова пари, а той отговорил „Многото лесно, а малкото мъчно“ (Beron, 1847 [1824]). Трудолюбието се сочи като основна добродетел, а образованието – като сигурен път към материално преуспяване (Hrulev, 1850). Известният възрожденски учител Р. Попович също свързва икономическия просперитет с образование (Porovich, 1837, pp. 101 – 102). Така постепенно, без да се загърбват етичните аргументи срещу забогатяването, българското общество започва да възприема по-позитивно материалното богатство, особено когато е натрупано по честен начин.

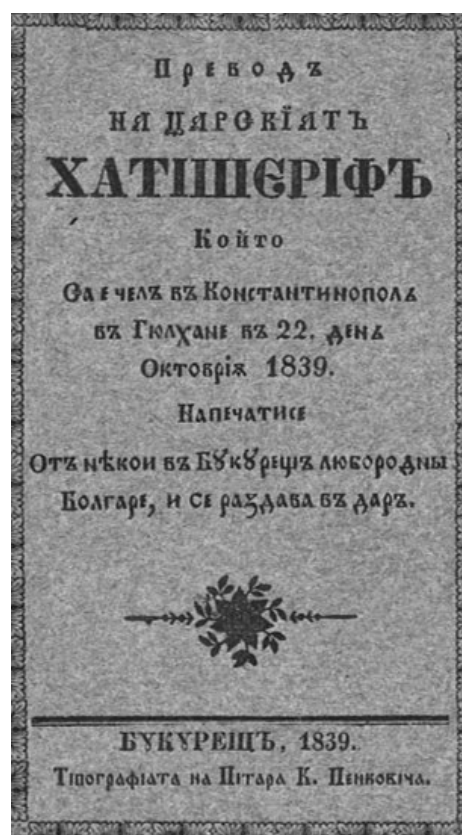
На тази основа през третата четвърт на XIX в. в сравнително ограничени среди от българската интелигенция се заражда интерес към политическата икономия. Влиянието на православие върху интелигенцията постепенно намалява, но през третата четвърт на XIX век не може да се говори за цялостна преориентация към модерния рационализъм.

2. Османската империя, либерализмът и българите

Упадъкът на Османската империя през XVIII в. е предшестван и съпътстван от важни институционални, интелектуални и политически промени в Западна Европа. Там започва Индустриалната революция, която утвърждава превъзходството на Запада над останалия свят през XIX и XX в. По тази причина от XVIII в. османците започват да имитират европейската култура, като в началото заимстват ценностно неутрални елементи от нея – оръжия, организация на армията, научни постижения в областта на медицината, географията, архитектурни стилове и т.н. В края на XVIII и началото на XIX в. империята преживява феодална анархия, която преодолява чрез задълбочаване на реформите, които целят прилагането на стопанския и социалния модел на Западна Европа. В този процес може да се посочи едно принципно противоречие. Всички модерни, т.е. западноевропейски, икономически принципи в Османската империя са налагани през призмата на исляма, който е изначално враждебен към „неверниците“ и техните идеи. Това налага дори приеманите за класически ценности на буржоазното общество – неприкосновеност на частната собственост, трудолюбие, висока производителност и т.н. – да се легитимират като класически постулати, съдържащи се в исляма (Kilincoglu, 2012, p. 120).

С началото на ерата на Танзимата се правят по-сериозни опити за въвеждане в стопанската и политическата практика на империята принципите на либерализма, като не-

прикосновеността на частната собственост, равенството пред законите и т.н. (Inalcik, 2008, pp. 46, 116, 141 – 143). През 1838 г. е подписан търговски договор между Османската империя и Великобритания, който е в духа на набиращата сили свободна търговия, тъй като в него е предвидено да отпадат много от забраните за износ от империята (Özveren, 2002, p. 133 – 134). Сред важните реформени актове в либерален дух са Гюлханският хатишериф (1839), Хатихумайунът (1856), законът за земята от 1858 г. и т.н.

Изобр. 1. Заглавна страница на „Превод на царският хатишериф, който са е чел в Константинопол в Гюлхане на 22 ден октоврия 1839“. Прев.: Кифалов, Михаил. 1839 г.

НБКМ, „Колекция Български старопечатни книги (1806 – 1878 г.)“

Либералните икономически реформи имат за цел преодоляване на кризата в Османската империя, която в края на XVIII в. е довела до заплахата за нейното съществуване. Това, от своя страна, се постига чрез увеличаване на приходите за държавната хазна от данъци, чрез изграждане на нова и модерна армия и бюрокрация и чрез ограничаване на възможностите за натрупване на власт и богатства от различни представители на местните елити (Islamoglu, 2001, p. 122). На практика, либералните реформи в империята не са движени от желание за ограничаване ролята на държавата, каквато е същността на класическия либерализъм, а от стремеж за съхраняване властта на султана. В действителност реформите подпомагат до известна степен икономическия растеж в Османската империя след 1820 г. Изследванията обаче показват, че приходите на централната власт от данъци нарастват повече в сравнение с темповете на икономически растеж (Ратик, 2006, p. 818).

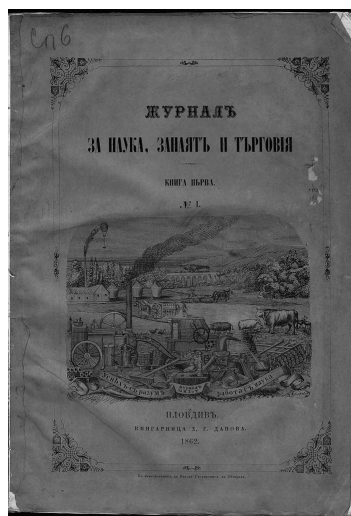
В съответствие с постепенната либерализация на империята в икономическата мисъл на османските интелектуалци приблизително от 30-те години до края на 70-те години на XIX в. преобладават вижданията, характерни за класическата политическа икономия, и най-вече за френския либерализъм. В общи линии те защитават неприкосновеността на частната собственост, свободата на търговията, премахването на различните ограничения, привилегии и монополи. Любопитно е, че най-изявените

привърженици на класическия стопански либерализъм през този период, макар и пишещи на османски и заемащи високи административни постове в империята, са немюсюмани – основно арменци и гърци. Сред тях могат да се посочат Сакъзли Оханес паша, Вахан ефенди, Портакал Микаел ефенди и Сарантис Ахигенис (Ozveren, 2002, p. 136; Ozgur and Genc, 2014, pp. 422 – 425). В подобен дух е и популяризаторската книга на О. Хюбнер *Petit Manuel Populaire d'économie Politique, imité de l'ouvrage allemand intitulé Der kleine Economist*, преведена на османски и

публикувана през 1869 г. (Kilinçoğlu, 2012, p. 120). Либерализмът е и най-важната характерна черта на специализираната икономическа мисъл, която се появява сред българите през 60-те години на XIX в. (Nenovsky, Penchev, 2014). През 1868 г. Никола Михайловски превежда на български и публикува книгата на О. Хюбнер със заглавие „Начала на Политическата икономия“. В нея са изложени на съвсем елементарно ниво и в либерален дух основните постулати на политическата икономия. Освен това в предговора авторът отбелязва, че една от основните причини за публикуването на книжката му е да се опровергаят лъжовните учения на социализма и комунизма (Hubner, 1868).

През втората половина на 50-те години на XIX в. обаче са направени опити за запознаване на българската общественост с някои от основните постижения на политическата икономия. Те са дело на д-р Иван Богоров (1819 – 1892 г.), който се приема като безспорен родоначалник на българската икономическа мисъл. Той учи първоначално химия в Лайпциг, а след това започва да учи медицина в Париж през 1854 г. Поради липса на средства прекратява временно обучението си и за известно време се връща в българските земи, където успява да получи финансова помощ от богати българи, благодарение на която завършва медицинското си образование във френската столица през 1859 г. (Genchev, 1979).

Д-р Иван Богоров олицетворява либерализма като основна характерна черта на българската икономическа мисъл при зараждането ѝ. В публикациите си, посветени на политическата икономия, той показва задълбочено познаване на произведенията на Адам Смит, Жан Батист Сей, Фредерик Бастиа, Ричард Кобдън и др. Богоров сочи Бастиа като свой любим автор, който е „най-пъргавия и най-сладкодумния икономист, и който е, освен това, едно от най-благородните сърца, що се е борил за благото на човечеството“ (Bogorov, 1862). През 1869 г. във вестник „Турция“ Богоров прави сбито изложение на основните идеи на Адам Смит, развити в „Богатството на народите“.

Изобр. 2. Корица на „Журнал за наука, занаят и търговия“. Книга първа. № 1, 1862. НБКМ, „Българска възрожденска периодика (1844 – 1878 г.)“

Няколко години по-рано Богоров издава студия под заглавие „Издирвания върху естеството и причините за богатството на народите“, като обогатява идеите на Смит с редица свои разсъждения в духа на френския и немския либерализъм (със сигурност под влияние на Ж. Б. Сей, както и – може да се предположи, на Ханс Хенрих Рау) (Bogorov, 1965). Ив. Богоров е първият българин, който прави опит да даде определение на същността на политическата икономия. То е издържано напълно в духа на Смит и Сей. По думите му:

„Съгледванието на законите, според които богатствата на един народ се споделят естествено между различните строеве на обществото, и издирването на причините, които клонят да умножават тях богатства, съставляват една най-мъчна, най-замотана и най-за препирня част на познатата наука под име политическа икономия“ (Bogorov, 1865, p. 5).

Политическата икономия има и една друга важна характеристика, тя е:

„[...] от всичките науки оназ, която прави най-много влияние на хорските предразсъждения и ги намира най-яко вкоренени“ (Bogorov, 1865, p. 12).

Израз на либерализма на Богоров са възприемането на характерната за класическата политическа икономия трудова теория за ценността, защитата на свободата на сдружаване (Bogorov, 1863, pp. 9 – 17) и критичният му подход към меркантилизма. Според него мисълта, че в областта на външната търговия една държава се обогатява в такъв размер, в какъвто обеднява търговският ѝ партньор, е напълно погрешна, и той умело излага ученето за сравнителните предимства (Bogorov, 1865).

Богоров се отнася със симпатия към идеята на физиократите (школата на „икономистите“) за *laissez-faire* и е първият, който превежда този термин на български с пояснението, че *„това правило, толкос просто в изложението си, толкос благородно в следствията си, има ревностни последователи и горещи противници“*. Един от възможните български еквиваленти на знаменитата фраза според Богоров е следният: *„нека работят, нека търгуват“* (Bogorov 1865, p. 21). Той е убеден, че свободата на търговията спомага за международното разделение на труда и установяването на мир. От друга страна, Богоров определя всяко ограничение върху потребителя, което го кара да плаща по-скъпо за дадена стока, като *„ограничение на естествената му свобода“* (Bogorov, 1865, p. 21).

Богоров възприема вижданията на класическата политическа икономия за труда (*„работата“*, както се изразява той) като основен източник на богатството, но не само за труда в земеделието, а също в индустрията и търговията. Тук той категорично застава на позициите на Адам Смит, като без да споменава неговото име, го нарича *„един човек даровит“* (Bogorov, 1865, p. 22). За разлика от физиократите (*„френските философи“*), при които земята е основен източник на богатство и самата тя е с фиксиран обем, класическата школа (*„английските философи“*) поставят в основата на всичко труда (*работата*), който може безгранично да се разширява и умножава. Това свойство на труда според Богоров идва от ролята на капитала, който увеличава и машините, и производителността на труда (*„леснината на майсторията“*). Но това не е всичко, тази производителност, от своя страна, води до увеличение на капитала и така – до безкрай.

„Постепенното натрупване на капитали е едно неизбежно следствие от умножението на производителните сили на работата, и то спомага още, както причина за едно бързо умножение на тези сили“ (Bogorov, 1865, p. 30).

Основните функции на държавата в икономиката също се свеждат до вижданията на представителите на класическата политическа икономия и на френските либерали от първата половина на XIX в. Според Богоров най-добрата стопанска политика, която гарантира икономически напредък, се състои главно в следните дейности: грижата за разширяване на пазара, осигуряване свободата на вътрешната и външната търговия, поддържането на *„една добра система на парите“*, гаранции за изпълнение на договорните задължения, осигуряване на *„добри и мирни пътища“* (Bogorov, 1865, pp. 32 – 33).

Преди Освобождението на България либералните идеи са характерни не само за вижданията на Ив. Богоров. В края на 60-те години на XIX в. либералните принципи се защитават по страниците на изданията от Ив. Найденов вестник *„Право“*. В редакционна статия *„За лична и народна самостоятелност“* той категорично отхвърля мнението, че щастието на хората може да бъде постигнато като резултат от дейността на правителства и дър-

жавни учреждения. Той е убеден, че правителството трябва да има само една основна функция – „защитата на живота, на свободата и на собствеността...“¹. През 1872 г. К. Сапунов отхвърля мнението, че бедните работят единствено за богатите. Той заявява: „[...] никоой не работи само за ползата на другите, ний работим взаимно един за друг“ (Сапунов, 1872, р. 4). Думите на Сапунов, в известен смисъл, наподобяват идеята на Адам Смит за това, че никоой не разчита на хуманизма и благотворителността на останалите, за да получи необходимите му средства за живот. От друга страна обаче, в твърдението на българина има, макар и не особено ясно изразено, усещане за това, че икономическият и социалният живот не се крепят на експлоатацията на една група от друга, а на взаимното сътрудничество между индивидите.

Либерализмът на ранната българска икономическа мисъл може да се определи и като незрял. Това се доказва от факта, че във вижданията на Богоров се срещат някои идеи, които не могат да се отнесат към принципите, защитавани от любимия му автор Фредерик Бастиа, и които са напълно противоположни на тези, които Богоров е защитавал на други места (и като цяло, по-късно). Типично меркантилистки са твърденията му, че:

„[...] за един народ зимането-даването е по-кярлия, кога изнасянията са по-големи от внасянията; и той има загуба, кога е купил повече, отколкото е продал. Освен това опит доказва, че в международните сношения на търговията, продавачът добива, а купувачът изгубва; и тъй, колкото по-много човек продава или изнася, толкос повече печели; колкото по-много купува или внася, толкос повече изгубва“ (Богоров, 1863, р. 19)

Трудно може да се определи дали тези твърдения на Богоров са плод на неразбиране на либералните доктрини за свобода на търговията, или са по-скоро неумел опит да се съчетае принципът на свободната търговия с желанието за насърчаване на местното производство. В случая най-вероятно става въпрос за сблъсък на личните интереси с принципните убеждения. Богоров се опитва да основе памукотекстилна фабрика и поради тази причина отстоява мнението, че всяка държава трябва да се стреми да внася по-малко. Реализацията на тази идея би осигурила на планираната фабрика големите пазари на Османската империя. В същото време, принципните убеждения на Богоров категорично сочат, че свободата на търговията гарантира по най-добър начин общите интереси.

3. Османската империя, национализъм и стопански национализъм

Нова разграничителна линия между различните поданици на империята подхранва появата на национализма, който през XIX в. се подхранва от либералния политически принцип на самоопределението. Именно национализма на владенията от Високата порта народи предизвиква разпадането на Османската империя въпреки стремежа на централната власт да премахне средновековните привилегии и пречки пред стопанското развитие².

През третата четвърт на XIX в. национализмът завладява представителите на българската интелигенция. През неговата призма започват да се пречупват всички социални, стопански и културни въпроси. За подобно настроение ясно свидетелстват дописки, пуб-

1 Право, IV, 14, 31 май 1869.

2 В това отношение според турските изследователи Османската империя наподобява Австро-Унгария (Islamoglu, 2001, р. 115).

ликувани във вестник „Македония“. Според едната патриотизмът е висш нравствен идеал, който е:

„...противното на порока. Той е мъжествен, благоразумен, предпазлив и разсъдителен, честен и сериозен, приятел на истината и неприятел на лъжата, искрен и законен, противник на вероломството и лицемерието... Патриотизмът иска смелост, самоотвърждение, безкористие, но той не ище самохвалство и надутост“³. Именно от гледна точка на националните цели се възприема всичко, както свидетелства вторият цитат от същия вестник:

„Защото народността стои по-горе от свободата, по-горе даже от всички земни добрини, и затуй на народите никаква не би им ся тежка видяла, за да опазят народний си живот... Мисълта за народността ще покоси всичко що и е на пътя – индивидууми, царства, народи“⁴.

Подобен екзалтиран национализъм не може да се открие в представителите на мюсюлманския интелектуален и политически елит поне до края на 70-те години на XIX в. Все пак през третата четвърт на века сред представителите на младотурците могат да са открити първите белези на бъдещия стопански национализъм. Той все още не е оформен и е по-скоро опозиционен на политиката на централната власт. Те се изразяват в недоволството на младотурците от привилегированите позиции на чужденците в империята, от евтиния внос на западноевропейски стоки, които, макар и „по-лоши“ като качество, се предпочитат от консуматорите в Османската империя и така се разоряват местните производители и търговци. Недоволството на младотурците през този период се насочва и срещу местните християни в империята, които според тях също се ползвали с привилегии в сравнение с мюсюлманите (например по отношение на военната служба) и по този начин значително подобрявали материалното си положение (Kilinçoğlu, 2012, pp. 194, 197 – 198). Българският стопански национализъм през третата четвърт на XIX в. е значително по-разгърнат и „зрял“.

4. Георги Раковски и идеята „Купувай българско“

Най-ярък изразител на национализма в ранната история на българската икономическа мисъл е Георги Стойков Раковски (1821 – 1867 г.). Раковски е роден в заможно семейство, учи, но не успява да завърши гръцката *Μεγάλη του Γένους Σχολή* в Цариград. Прекарва известно време в Марсилия, но опитът му да стигне до Париж и да продължи образованието си, не успява. През бурния си живот Раковски участва в различни опити за организиране на сътрудничество между балканските християнски народи с цел освобождение на България, след което достига до идеята за самостоятелност на българското освободително движение, издава вестници, пише поеми, събира етнографски и други исторически материали за българите и т.н. Раковски прави и няколко неуспешни опита да се изяви като предприемач (Трайков, 1974).

Заниманията на Раковски с икономически проблеми не са от първостепенно значение за публицистичната и за научната му дейност. В произведенията си той се изяснява по-скоро като наблюдател и критик на стопанската система на Османската империя през 50-те и 60-те години на XIX в. Икономическите му публикации са подчинени на идеята за изволюване

3 Македония, III, 33, 12 юли 1869.

4 Македония, II, 1, 2 декември 1867.

на политическа свобода за България. По тази причина той не публикува разработки, в които да си личи неговата привързаност към определена икономическа теория (Gogov, 1962).

Най-силно застъпена е икономическата тематика във вестник „Дунавски лебед“, който Раковски издава в сръбската столица Белград от 1860 до 1861 г. В публикациите си той настоява пред сънародниците си за необходимостта от поддържане на активен търговски баланс. За тази цел според него българите не трябва да се поддават на чужди моди и да не купуват чужди стоки, а да предпочитат родното производство. По думите му, „европейската роскошност“ е „излишна и най-вредителна за България“. Като аргумент за твърдението си той пише, че на много места в България увлечението по европейските луксозни стоки е довело до прарасване на капитали и до разоряване на редица български търговци, затова той определя стремежа към европейски стоки като „заразна болест“. Според Раковски на подобни увлечения са склонни да се поддават предимно жените. Той е убеден, че потреблението на луксозни стоки не е вредно единствено ако тези стоки са местно производство, защото тогава те не се купуват от други народи. „То е най-големо бедствие за едного народа, като има свои си производи и ръкоделия, да купува от други, че били по-изтънчени и прихитрени“⁵.

Мотивът за ограничаване на покупките на чужди стоки и за предпочитане на българското не е характерен единствено за писанията на Раковски. То става мотив в много от описанията за стопанското състояние на българските земи. Например К. Сапунов призовава да се изоставят модните европейски произведения, които „развалят нашите трудолюбиви жени“. Според него практиката от българските земи да се изнасят само сурови и необработени материали и да се внасят готови промишлени стоки, спомага за обедняването на българите и освен това носи нравствена поквара (Сапунов, 1872). По-късно и по страниците на други периодични издания се отправят призови към жените към спестовност и към въздържане от купуване на луксозни европейски стоки.

5. Георги Раковски и международните аспекти на българския стопански национализъм

Раковски се опитва да направи сравнителен анализ между икономическото значение на българите и гърците за Османската държава. Целта на този анализ е да докаже на централната власт в Цариград, че българите са много по-ценни и важни за нея в сравнение с гърците.

По този начин Раковски се стреми да убеди Високата порта в тезата, че даването на определени политически и духовни права на българите е в

Изобр. 3. Заглавна страница на „Дунавски лебед“, год. I, бр. 3, 29 септември 1860.

НБКМ, „Българска възрожденска периодика (1844 – 1878 г.)“

полза на самата Османска империя. Българският автор твърди, че гръцкото производство не представлява никакъв интерес за европейските търговци, а вносът на европейски стоки в гръцките земи също е минимален. От друга страна, той определя гръците предимно като спекуланти, които не носят никаква полза за европейската икономика, въпреки че гръцки общности има в доста региони на Европа. За разлика от гръците, според Раковски българите са трудолюбиви земеделци, а стоките, които произвеждат – жито, вълна, лен, коприна, памук, кожи, розово масло и др., са търсени на европейските пазари. Българските земи, от друга страна, са по-важни като пазар за европейските стоки в сравнение с гръцките. Освен това самата столица на империята зависи от хранителни доставки от българските земи. Изводите, които Раковски прави от изложението си, са, че ако османската власт даде на българите политически и религиозни права, тя ще си осигури спокойствие и стопански просперитет⁶.

Подчиняването на икономиката на политически цели най-ясно си проличава от идеята на Раковски за създаване на акционерно Българско търговско дружество. Това дружество трябва да събере възможно най-голям капитал, като пусне подписка за 3000 акции, всяка на стойност по 50 английски лири. Основна цел на дружеството е да изпрати свои представители в по-големите европейски градове, които търгуват с българските земи. Те именно ще закупуват стоките, които се продават по българските земи. С част от печалбите Раковски предвижда да се дават стипендии на български младежи, които да получат образование в Западна Европа. Като се елиминират чуждите посредници, европейските стоки ще се продават по-евтино в България и така ще се намали изтичането на капитал. От друга страна, акционерите в това дружество ще имат печалби, което ще улесни натрупването на капитал сред българите⁷. По същество, Раковски предлага създаването на късен български еквивалент на английската East India Company, който да послужи за постигането на патриотични цели. Разликата между английската Източноиндийска компания, сходните ѝ дружества в Западна Европа и предложението на Раковски е, че за Българското търговско дружество не се предвижда да има монополни, гарантирани от държавата позиции.

6. Индустрия и протекционизъм

Съществена черта на българския стопански национализъм е стремежът за насърчаване на родната промишленост и за провеждане на протекционистична митническа политика. От края на 60-те години на XIX в. сред българската интелигенция се чуват гласове, че свободната търговия облагодетелства по-високо развитите европейски държави и е вредна за по-слабо развитата Османска империя⁸. През 70-те години гласовете в полза на ограничаване на свободната търговия стават все повече и по-настойтелни. През 1874 г. Иван Найденов, който в предното десетилетие е защитавал либералните стопански принципи, публикува статия, в която описва навлизането на европейските промишлени стоки на Изток като „ужасно нашествие“, което е предизвикало упадък на българското производство

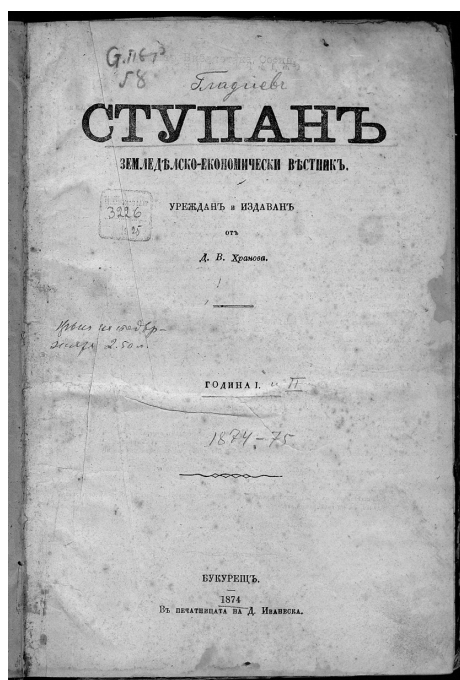
6 Дунавски лебед, I, 5, 12 октомври 1860.

7 Дунавски лебед, I, 3, 29 септември 1860.

8 Народност, I, 1, 21 октомври 1867.

и което може да бъде удържано единствено със средствата на „гломрюшкий щит“, т.е. митнически протекционизъм⁹.

Въпросите за развитието на индустрията са поставени от Михалаки Георгиев по страниците на първото икономическо списание „Ступан“ в края на 1874 и началото на 1875 г. Той защитава необходимостта от строителство на модерни фабрики по българските земи. Аргументацията му е, че по този начин българите ще произвеждат сами необходимите им стоки и няма да се налага да ги купуват скъпо от чужденците, те сами ще преработват суровините на селскостопанското производство и така индустрията ще се превърне в стимул за развитието на земеделието и търговията. М. Георгиев смята, че в българските земи трябва да се развива с предимство леката промишленост, която може да разчита на местните суровини (Georgiev, 1874; Georgiev, 1875). В статията на М. Георгиев няма нещо ново от гледна точка на вече анализирани характеристики на българската икономическа мисъл. Тя просто е по-добре аргументирана и задълбочена и по този начин до известна степен предшества икономическия дебат, който се развива в България след Освобождението, на тема индустрия или земеделие.

Изобр. 4. Корица на списание „Ступан. Земеделско-икономически вестник“, Уреждан и издаван от Д. В. Хранов, Година I, 1874, Букурещ; В печатницата на Д. Иванеска.

НБКМ, „Българска възрожденска периодика (1844 – 1878 г.)“

В началото на 1876 г. на страниците на списание „Ступан“ е публикувано първото солидно и добре обосновано предложение за въвеждане на митнически протекционизъм в Османската империя. То е дело на Никола Сукнаров. В мотивите си за въвеждане на протекционизъм той тръгва от констатацията, че модерна индустрия по българските земи не се развива поради липсата на перспективи за печалби. Той заявява, че чуждите производители могат да унищожат „сяко наше предприятие още в самото му начало“. Като основно средство за подпомагане на индустрията се сочи митническият протекционизъм. Авторът полемизира с противниците на протекционизма, като твърди, че жертвите, които потребителите правят при високите мита, ще им се върнат, когато се развие местната промишленост. Освен това, според него държавните приходи не намаляват в резултат на въвеждането на високи (забранителни) мита, защото развитието на промишлеността също носи приходи на фиска.

Н. Сукнаров сочи като оптимални протекционистични мита между 60 и 80 % *ad valorem*. Според него, ако местното производство се нуждае от по-високи мита, то явно е икономически неефективно и не заслужава да съществува. Митническият протекционизъм според автора не трябва да е постоянна политика. Когато на-

родът започне да удовлетворява половината от своите потребности от местното производство, митата постепенно трябва да започнат да се свалят (Сукнаров, 1876). Не е ясно как са определени конкретните нива на митническо облагане, които Сукнаров предлага, и защо точно когато половината (а не повече или по-малко) от вътрешното потребление се задоволява от местно производство, трябва постепенно да се пристъпи към смекчаване на протекционизма. Като цяло обаче, в предложението на Н. Сукнаров няма нищо ново от теоретична гледна точка, тук очевидно можем да се говори за български вариант на известния *infant industry argument* на Александър Хамилтън и Фр. Лист.

7. Радикалните проявления на стопанския национализъм

Крайните форми на българския стопански национализъм постепенно започват да придобиват антизападни и ксенофобски измерения. Освен това в определени случаи те се съчетават с проходящите социалистически идеи.

В посочената вече статия на Иван Найденов той твърди, че неограниченият внос на европейски фабрични стоки води до унищожаване на „вехтият наш добродетелен характер“ и разпространението из българските земи на пороци, които са били непознати, като пиянство, разврат, мързел и др. Логическата връзка, която се изгражда в случая, е проста и ясна – западното влияние носи със себе си стопанско и морално разложение на българите.

Малко по-различен аспект на същия мотив може да се открие в писанията на литературния критик и руски възпитаник Нешо Бончев. В статията си „За училищата“ той отбелязва, че българската земя би се превърнала в рай, ако българите имат знанията за това как да я обработват. Според него немци, французи и англичани „точат зъби“ за нашата земя, те трупат огромни богатства в империята, докато българите вършат най-тежката и ниско платена работа. Той смята, че съществува реална опасност от превръщане на българските земи в колония на развития Запад. Един от вариантите за това е чрез разрешението на чужденци да купуват земя в империята. По думите на Бончев:

„...иноземците чакаха това с четири очи, защото тем е земята тясна, та нема почти място празно, па штат те да попълнят към нас, па не ли им са капиталите големи, па штат да прекупят земята, а ние не можем с тех да се борим, сила нямаме... Па няма и да се сетим, как штат те да станат господаре в нашата бащина земя (Bonchev, 1871a, p. 16).

Друго средство за колонизирането на българските земи от развитите индустриални държави е строителството на железници. Н. Бончев твърди, че то може да се осъществи само от западни инвеститори, които разполагат с достатъчно капитали. Веднъж построени железниците, за чужденците ще стане по-лесно да вкарват и продават стоките си по българските земи. По този начин чужденците „...штат да ни държат в ръче, както държат дивите в Америка и Австралия“ (Bonchev, 1871b, p. 26).

В средата на 70-те години стопанският национализъм се съчетава с проходящата социалистическа пропаганда сред българите. Тази тенденция е най-ясно разграничима в публицистиката на Христо Ботев, който се намира под влиянието на различни левичарски идеи, включително на анархизма. Понякога в социалните му мотиви се откриват и нотки на антисемитизъм. В някои от своите публикации той пише, че „...всякакви израилски баро-

ни... ще вземат в ръцете си моралното и материалното богатство на народите..." и че „Тия барони са се появили вече и на Балканския полуостров“¹⁰.

Според Ботев забележителният технически и научен прогрес през XIX в. е довел до подобрене на положението на онези социални групи, които и без тях са живели добре. Дори в Англия, като най-напреднала индустриална държава за периода, „по-голямата част от народа е роб и слуга на привилегированите класи“. Според Ботев разпространението на западните либерални принципи за свободна търговия и на западния технически напредък ще доведе до заместване на чуждото национално господство над българите (от страна на Османската империя) с чуждо социално господство (от страна на развитите индустриални държави).

Друга крайна форма на икономически национализъм през периода до Освобождението може да се открие по страниците на издаваното от Ив. Адженов списание „Знание“ (с главен редактор Л. Карабелов). В анонимна статия под заглавие „За търговията“ се настоява за въвеждането на протекционистични мита. Най-важното в тази статия обаче е твърдението на автора, че не българите трябва да се учат от европейците, но европейците – от българите, понеже в българските земи поземлената собственост е разпределена сравнително равномерно и няма тежки социални различия между отделните прослойки¹¹. Очевидно позицията на българите, като подлежащи на цивилизоване съобразно европейските стопански и социални модели, е заместена от желанието българите да служат като модел за европейците.

През април 1876 г. избухва Априлското въстание, а на следващата година – и Руско-турската война, която завършва с Берлинския договор и с частичното освобождение на българските земи. Въстанието, кървавото му потушаване и последвалата война създават благоприятна обстановка за разпространение на радикални идеи. Пример за радикализъм, касаещ частично стопанския национализъм, можем да открием в статия, публикувана във вестник „Българин“ (издаван в Букурещ) от началото на 1878 г. Авторът на анонимната статия се обявява за изпъждане на турците от България, т.е. по същество се иска етническа чистка. Според него „...догдето са турцити в България те ще ни бъдат пречка във всяко нещо...“¹².

8. Икономически идеи за бъдещата българска държава на организациите и дейците за национално освобождение

До средата на XIX в. идеите за държавно устройство и управление в българското общество не са систематизирани в конкретна политическа програма. Перспективите за получаване на частична самостоятелност през този период се свързват с решаващата помощ на външни съюзници или се свеждат до придобиване на ограничена административна автономия в границите на Османската империя (Петков, 2023, р. 33).

През последните години се доказва, че редица ранни прояви на българска антиосманска съпротива, осъществени под чуждо знаме – участието на българи в руско-османските войни

10 Независимост, IV, 47, 20 август 1874. Отношението на Ботев към железопътното строителство също може да се приеме като израз на българския стопански национализъм. То е разгледано в детайли, с необходимите цитати и пояснения по-надолу в тази глава.

11 Знание, I, 3, 15 февруари 1875.

12 Българин, I, 37, 22 февруари 1878.

и в балканските християнски антиосмански въстания – не могат да се определят за националноосвободителни, доколкото нямат за цел създаването на самостоятелна българска държава, а само подобряване положението на част от българите, но отново под чужда, макар и не османска власт. Затова с основание като първа проява на националноосвободително движение се приема Българската завера от 1835 г. (Петков, 2015, pp. 177 – 187). В този смисъл и дългогодишните т.нар. църковно-национални борби са проява на националноосвободителни усилия, доколкото крайната им цел и постигнатият успех – учредената на 27 февруари 1870 г. Българска екзархия – не е само автономна църква, а своеобразна българска протодържава с права и функции, надхвърлящи строго религиозните (Петков, 2021, pp. 150 – 162).

Една от първите по-конкретни програми, съдържаща и искания за самостоятелно стопанско развитие, е молбата на Софроний Врачански до главнокомандващия руската армия ген. М. Кутузов от 1811 г. Като най-авторитетен представител на вече формираната българска общност в Букурещ архиепископът се обръща към генерала с писмена записка, съдържаща и желанията на формираното Българско общество, отнасящи се до икономическото развитие. Наред с по-общите искания за административно и културно самоуправление на българите, трайно живеещи в Дунавските княжества, Софроний изброява няколко привилегии и подобрения. Той моли руското командване и чрез него руската държава, която е заела и временно управлява земите на север от Дунав, на българите, установени там, „да им се даде земя в наследствено владение за заселване и построяване на градове, като се започне от Турну [Магуреле], Зимнич, Слобозия, Гюргево, Браила, Галац и там, където ще намерят за добре да се заселят, като им се определи достатъчно земя за земеделие, коситба, отглеждане на лозя, плодни и черничеви дръвчета, за произвеждане на коприна, за откриване на разни фабрики и заводи и за скотовъдство“ (Петков, 2020, p. 109).

Друго съществено искане е на българите „да им се позволи да търгуват из всички пристанища и градове на Руската империя и през граница, да поддържат собствените си търговски кораби, като се ползват с правата на руските търговци“. При това „всякакви продукти, произведени в техните земи, да докарват за продан във Влашко, Молдова и навсякъде в Русия, също и волжски, молдовски и руски произведения да докарват в своите [земи] без мито, а чуждестранните стоки, внасяни от тях, като платят веднъж мито, да имат свобода да продават както в своите земи, така и във Влашко, Молдова и Русия, без да се иска друго мито. Стоките, купени от тях в руските пристанища и градове, за които веднъж е платено мито, като ги натоварят по вода или по суша, да ги доставят в своите градове и селища също без мита, каквито има в Молдова и Влашко по различни поводи, да не ги отежняват с тях. Казано с една дума, молдовското и влашкото правителство и техните боляри никак да не се занимават с тази нация и нейните магистрати да зависят от руското правителство“. Към тези специални привилегии за стопански активните българи, живеещи на север от Дунава, Софроний добавя и искането те „да се освободят от всички държавни данъци за 10 години“, и то „не само сега заселващите се на левия бряг на Дунав българи, но също и онези, които ще пожелаят да се заселят, като узнаят за тези дадени права“ (Петков, 2020, pp. 109 – 110).

В следващите искания на българската общност, изразени от Софроний в записката му до ген. Кутузов, се настоява „езерата по левия бряг на река Дунав да им се дадат във вечно и потомствено владение, да се занимават с риболовна промишленост, също и по Дунав да

продължи тази свобода“. Освен това „на дошлите разорени бедни (*българи*) да се дадат от хазната по чифт волове, по една крава и каквато сума пари се намери за необходимо в заем за построяване на къщи и за поправяне на състоянието“. Като важна за българите привилегия Софроний изтъква желанието им „да им се разреши свободна продажба в техните градове и селища на вино от грозде и водка, приготвена от плодове, да ги продават свободно на едро и дребно“ (Петков, 2020, р. 111).

Макар да не съдържа искания за политическа автономия на българите, тази първоначална програма остава нереализирана. Но тя показва, че още в началото на XIX в. предприемчивите членове на първата българска организация в Букурещ са включили в програмата за бъдеща административна и културна автономия и редица важни искания, свързани с осигуряване на по-добри условия за стопанското им развитие и дори елементи на държавен протекционизъм спрямо тяхната стопанска активност. При това, автономният модел, който съдържа програмата на Софроний от 1811 г., предвижда неговото разпространение и прилагане и в същинските български земи на юг от Дунав, „ако Бог помогне на руското оръжие да присъедини към Руската империя и десния бряг на река Дунав“.

Като фактори, спомагащи икономическото развитие на българите, могат да се определят някои от исканията в известния мемоар на Александър Екзарх до великите сили от 23 януари 1843 г. Авторът, който само след 36 години ще опита да се кандидатира за български княз (Петков, 2007), в този момент изхожда от нагласата, която владее умовете на повечето еволюционисти, че „болгарите, ако и да са покорени със завоеванието от турците от четири века насам, приемат обаче отоманското владение като едно свято дело. В това истото тяхно положение ищат да намерят основанието на своята свобода, да си покажат народството и да се поучат во своите правдини“. Затова е добре да се осигурят по-благоприятни условия за просперитета на сънародниците му в империята на султана чрез осъществяване на предложените от него мерки: „да се проведат млади болгари по просвещените земи – приятели на Високата порта, за да придобият там различни знания, ... някои си от тях да се научат лекарство, за да идат после да оздравят селата и градовете, в които много умират, защото немаат лекари...; да се учредят навред в България училища, гдето да могат децата да приемнат воспитание словесно и работливо; да се поощряват сичките изкуства, да се употребяват полезно и да се възмездяват сичките услуги от правителството“ (Вопева, 1997а). Видно е, че за известния общественик общата просвета и доброто специализирано образование са първите фактори за постигане на желания просперитет на сънародниците му в османската държава.

От Кримската война (1853 – 1856 г.) до Освобождението, т.е. до създаването на новата българска държава през 1879 г., в развитието на идеите за държавно устройство и управление настъпва промяна. Под влияние на ускорените обновителни процеси, както и под силното въздействие на европейските идеологии и политическа практика, българският елит чрез отделни свои представители или в програмните документи на първите по-трайни обществени организации формулира по-ясно и аргументирано своите възгледи за устройство на бъдеща свободна България, за значението и функциите на основните държавни институции, както и за факторите и условията за подобряване благосъстоянието на българите.

Адресът на цариградските българи до султана от пролетта на 1856 г. подсказва насоката, в която ще се развиват идеите за желаното самоуправление. Изложението, съставено

от името на 6 400 000 българи, съдържа следните основни искания: „българският народ да си избира един върховен църковен началник и... един върховен граждански началник, родом българин, който да избира и да представлява на царя достойни единородци българи за управители, за съдници и други потребни чиновници, да съди и да укротява единородниците си българи по законите на Високата порта, но на български език и без да им се меси никой, освен Високата порта през народоначалника им“ (Rakovski, 1984, pp. 219 – 221). В краткия текст липсват искания за конкретни икономически преобразувания, защото за авторите му по-важно е постигането на най-първото условие за просперитет – административна автономия и църковна самостоятелност.

Като наблюдателен анализатор Георги Ст. Раковски оценява положително опитите за реформиране на османската държава, в това число и за подобряване на условията за стопанска дейност. Той приканва султана „да подражае Петра Великаго“, като проведе истински преобразувания и „тогда с душевно благодарение ще види за мало разстояние времени да и негова държава процветне, както и прочая Европа е процветнала“ (Rakovski, 1983, pp. 20 – 21). Раковски често напомня на читателите си основните обещания на султана в Хатишерифа от 1839 г., които за него са и основополагащи условия за стопански просперитет: „1. Равноправност между поданикам Турции. 2. Обезпечение живота. 3. Обезпечения имения и чести“. Освен тях като допълнителни фактори за икономически растеж Раковски изтъква частното владение върху основното производително средство – земята, и запазването на местното самоуправление, гарантиращо самостоятелност и на икономическите инициативи на микроструктурно ниво. Неведнъж той се обръща към сънародниците си да следват т.нар. демографски национализъм (Petkov, 2017), т.е. да останат в местообиталищата си в Отечеството и да не се поддават на изкусителната пропаганда за преселване извън българските земи. Раковски категорично защитава родното българско производство, а този негов възглед е проява на присъщия му стопански национализъм (Penchev, 2016, p. 94). Той стига до крайност и обявява всеки разкош и преимущественото закупуване на чужди стоки за „болест“: „от разкошности се ражда нравствено развращенство, безчестие, зависти, кражби и отчайности“ (Roussev, 2015, p. 361). Сигурен лек срещу тази опасна „болест“ е поддържането на финансов баланс между приходите и разходите, защото, ако някой „гони работи скъпи без средства, той непременно ще пропадне и в злоупотребления“.

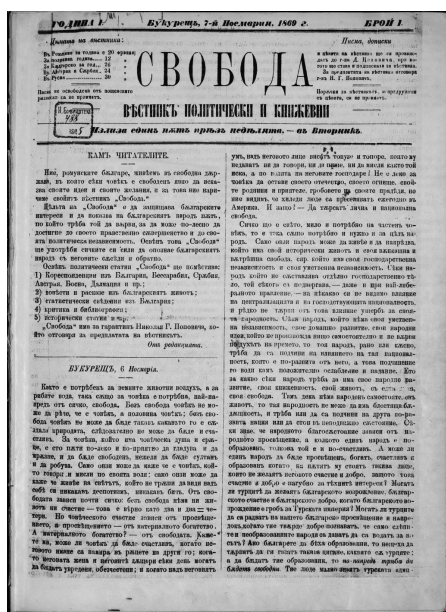
В началото на 1867 г. Добродетелната дружина разработва политическа програма за създаване на българо-сръбска конституционна монархия. С нея на сръбското правителство се предлага да се създаде Югославянско царство, което „ще се съставлява от Сръбско и Българско“. Държавен глава според този проект, изготвен от представително събрание на българската емиграция на 5 април 1867 г., „ще бъде днешний княз сръбский Михаил Обренович с право наследство“. Действащите в Сърбия закони ще се преведат на български език и ще се прилагат, а всички органи на държавно управление ще са съставени от представители на двата народа (Petkov, 2020, p. 145). В дванадесетте пункта на предложението, отправено към сръбското правителство, липсват искания за икономически преобразувания. Но тъй като устройването на новата съставна конституционна монархия тепърва предстои, то може да се предположи, че българските автори на проекта, част от които са активни стопански предприемачи и успешни търговци, са имали идеи и в тази област, които да защитят в по-следващ етап, до каквото очаквано не се стига.

Някои от предложенията в известния мемоар на Тайния централен български комитет (ТЦБК) до султана от 1867 г. съдържат и идеи, свързани със стопанското развитие. Като подчертават необходимостта бъдещото българско Народно събрание да избере „съвет“, който да управлява Българското царство заедно с царския наместник – също българин, дейците на Комитета споменават сред най-важните прерогативи на това българско правителство „изработването на предначертанията (*проектите*) за закони и на предначертанията за бюджета на държавата“, които след одобрението на парламента се представят за утвърждаване от царския наместник (Петков, 2020, р. 137). С този текст дейците на ТЦБК показват разбирането си за държавния бюджет като важен инструмент на бъдещата стопанска и социална политика на българската държава. Повече от десет години преди създаването на автономното Княжество България сред част от българския елит вече се открива не само модерно държавническо мислене, но и известно визионерство, доколкото умелата бюджетна политика безспорно е не само един от факторите на икономически растеж, но и важен, и то модерен инструмент за стопанско управление.

В началото на 1869 г. представителна група от 51 български емигранти в Румъния, произхождащи от различни краища на България, лансира подобна на мемоара от 1867 г. идея за предоставяне на политическа автономия на българите без формалното им откъсване от империята на султана. Исканията за „1. Автономия с национална администрация; 2. Главно събрание, избрано с всеобщи двустепенни избори; 3. Губернатор, избран от Главното събрание и утвърден от султана“ потвърждават представата за това изложение като програма за сравнително пълна политическа автономия на всички български области в Османската империя (Петков, Boneva, 1993, pp. 12 – 13, 28 – 30). Искания с подчертано стопанска насоченост не се откриват и в този представителен за значителна част от българския елит програмен документ. Но това е обяснимо с особения повод за изпращането му – конференцията на великите сили в Париж по повод на Критското въстание. Основните политически искания в прошениято от 1869 г. са близки до програмата, представена в мемоара на ТЦБК, а тази значителната група от 51 български първенци, сред които има и немалко стопански предприемачи, има общи позиции и по отношение бъдещото икономическо развитие на родината си, които са сходни със същностните черти на политическия и стопанския либерализъм при запазване регулиращата роля на държавата.

Очаквайки учредяване на самостоятелна „народна“ църква от султана, водачите на църковнонационалното движение, а и повечето активни участници в него, изработват стереотип на устойчиво положително отношение към османската монархия, който продължава да се следва и през 70-те години на XIX в. А учредяването на Екзархията и с това обозначаването на националната територия и признаването на първата легитимна национална институция допълнително укрепват вече изградения стереотип. От султана се очакват не само бераги за екзарх и български архиереи, но и одобрение на първата българска конституция – Устава за управление на Екзархията. Църковно-народният събор, приел Устава през 1871 г., работи и взема решения като учредително конституционно събрание на първата общонационална институция, разполагаща както с религиозни, така и с редица граждански правомощия и затова с основание определяна като българска протодържава (Петков, 2020, pp. 89 – 102). Приетият устав предвижда съборно управление и мандатност на екзарха, който е само председател на колективните ръководни органи, но не и „глава на Българската

църква“ в авторитарния смисъл, който обикновено се влага в това неточно определение. В тази първа българска конституция могат да се открият и текстове, които дават представа за някои от разбиранията на представителния събор по въпроси от стопански характер. В чл. 8 е предвидено създаването на висш орган на новата общобългарска институция, наречен „мирски Екзархийски съвет“, състоящ се от шест души“ (Petkov, 2020, p. 47). Този централен орган ще управлява „недуховните дела“ на Екзархията: грижата за училищата във всички епархии, вкл. кадровото им осигуряване с учители, работата на печатницата и печатния орган на институцията, построяването и издръжката на духовни училища, църкви, манастири, болници и други общополезни заведения, управлението на приходите и разходите, както и на имотите на екзархията, вкл. контрола върху всички разходи и решаването на спорове по материални въпроси. Уставът предвижда същите права и задължения, каквито има смесеният или централният „мирски екзархийски съвет“, да имат и смесените съвети на всяка отделна епархия, които се избират в главния град на всяка каза и нахия и в които преобладават членовете-миряни, избрани от „по-отличните и по-способни“ местни българи (чл. 64). Следователно делегатите на Църковно-народния събор през 1871 г., който е единственият общобългарски парламент през XIX в., чрез създаването на централен мирски или смесен съвет и подобни по места са изразили общите си разбирания за важното значение на институциите, управляващи и контролиращи стопанските дейности на българската протодържава Екзархията.

Изобр. 5. Заглавна страница от вестник „Свобода“, Год. I, бр. 1, 7 ноември 1869. НБКМ, „Българска възрожденска периодика (1844 – 1878 г.)“

Трайно установил се в Букурещ, ползващ се от закрилата и материалната подкрепа на сръбските власти и руското посолство в Цариград, „главното лице“ на революционната емиграция в Румъния в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., Любен Каравелов е публицистично безкомпромисен: „Ние искаме свобода, а свободата ние можеме да достигнем само без турците; ние искаме живот, а да живеем ние не можем дорде между нами живеят такива гнили, развратни и гнуснави трунове, каквито са турците; ние искаме да бъдеме хора и затова трябва да се отделиме от говедата“¹³. Със същата декларативна и непрактична категоричност Каравелов ще завърши „Програма на БРК“ не като основен документ на действащ централен революционен орган, отразяващ консенсус на различни мнения и възгледи, а като поредната уводна статия на вестник, списван и издаван от един човек и отразяващ предимно неговите разбирания: „Ние причисляваме нашите чорбаджие в числото на нашите врагове и ще да ги приследуваме

– насякъде и сякога!“¹⁴. Неслучайно на Общото събрание в началото на май 1872 г., когато се обсъжда и приема първата Програма на БРЦК като реално съществуващ ръководен орган на вече създадената Вътрешна революционна организация, след намесата на В. Левски същият текст придобива друга, по-практична редакция, която не обявява всички чорбаджии за врагове, както постановява програмата на Каравелов от 1870 г., а дава възможност за ефективна работа и сред богатите и влиятелни българи в страната: „Ние причисляваме в числото на нашите врагове и противници и ония български изроди и чорбаджии, които прецат на народната ни цел и ще ги приследуваме на секаге и секога!“ (Levski, 2009, p. 94).

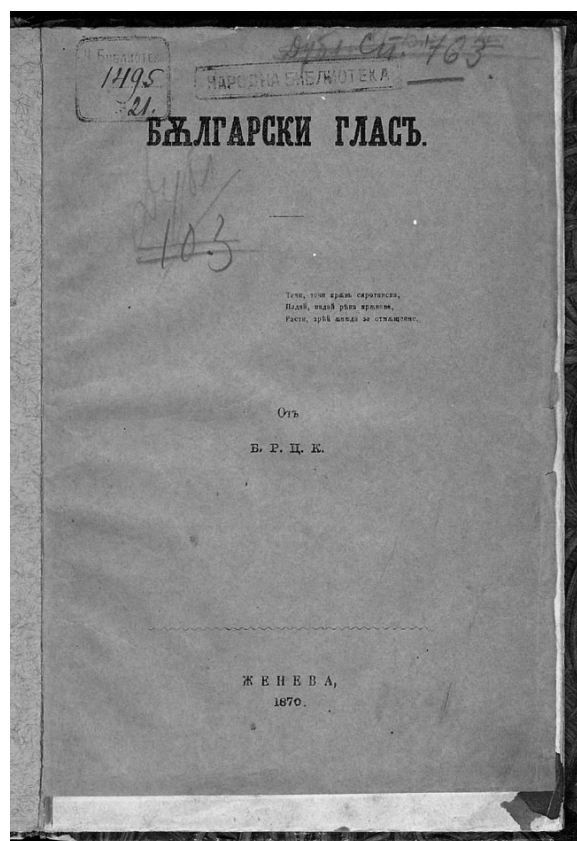
В документалното наследство на Л. Каравелов липсват икономически анализи, но в брошурата „Български глас“ (Български глас. От Б.Р.Ц.К. Женева, 1870) той обилно ползва финансови аргументи, цитира числа (позовавайки се на френски издания), с които характеризира имотното състояние на посочените от него владетели, и всичко това с една цел – да докаже, че „царьовете са били, са и днес, най-големи тирани и изедници и никакво добро не са направили на човечеството“. Като основен аргумент за потвърждение на антимонархическото си внушение Каравелов използва сравнението на заплатите на четири монарси с тази на президента на САЩ: „Французкият император земаше годишна плата 26 милиона франга или 225 пъти повече от американския председател; Франц-Йосиф зема 520 пъти повече от председателят; ромънският княз – 10 пъти повече, а турският падишах – 1200 пъти повече“. Изводът на Каравелов е, че президентът на САЩ получава 1200 пъти по-малко от султана, а държавата му има „толкова богатства“, докато „в Турция умират от глад“¹⁵. И продължава с категоричните констатации: „Нашето отечество е разорено и ограбено; цели пространства земя стои пуста и необработена; а българите ходят да търсят кора хляб в Ромъния и Сърбия... Селянинът е жертва на користолюбивите камилавки, на турските владетели и на нашите единородци чорбаджии, но той още не е ограбен съвсем, той не е още поробен, защото има своя воля и иска да живее“¹⁶. Според него всички опити за реформи в османската държава са били безрезултатни, без полза за българите ще бъде и очакваната турска конституция, защото „турците издават закони и правят реформи само да замажат очите на другите и да извършват безнаказано своите планове; турските закони се пишат в такъв дух, щото българите сякога трябва да са робове, а турците – господари“. Единствен изход от това нетърпимо положение е революцията: „Който иска народна свобода, свободна държава и човечески правдини, той трябва да се приготви мъжки и да употреби сичките си сили, сичките си старания и сичките си средства, които са потребни за бой, т.е. да прежалее животът си, па да се земе за пушка, за сабя, за пищов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа – кой с каквото може и кой каквото има, и да откупиме свободата си и отечеството си“. Накрая Каравелов дава израз на традиционния си федерализъм, към който добавя и мечтата за републиканско устройство на бъдещата балканска федерация: „Балканският полуостров трябва да се раздели на три щата или на три държавици, т.е. на българска, сръбска и ромънска, и сяка из тия държавици да има свое управление, свои закони, свое съдопроизводство, с една дума своя автономия; но в това също време тия трябва да

14 Свобода, I, 46, 14 октомври 1870 (Програма на БРК, 1 август 1870), с. 1.

15 Български глас. От Б.Р.Ц.К. Женева, 1870.

16 Български глас. От Б.Р.Ц.К. Женева, 1870.

съставляват едно цяло, което да бъде вързано с най-яките връзки, т.е. с един върховен парламент“ (Петков, 2020, pp. 156 – 163).

Изобр. 6. Корица на „Български глас от Б.Р.Ц.К.“, Женева: 1870.

НБКМ, „Колекция Български старопечатни книги (1806 – 1878 г.)“

но обяснява ползата от сдружаването и другите форми на търговската модерност (Rusev, 2015, p. 118; Петков, 2017, pp. 65 – 68), Каравелов не вижда възможност за по-добър живот на българите и другите християнски народи, ако останат под скиптѐра на султана.

Като особено голяма тежест за подчиненото население Л. Каравелов посочва увеличаващите се държавни разходи за войската: „военните приготовления увеличават числото на военните жители; а от военните харамоедци се ражда най-голямото зло, което тегне на християнските гърбове и което поглъща почти сичкото народно благосъстояние“. Прогнозата на Каравелов е нерадостна: „Турция ще да се задуши под своята собствена тежест, нея ще да погуби самата турска войска и военните приготовления, т.е. баснословните дългове, които са станали за тия цели“. И той, почти толкова категорично като Христо Ботев, се

Мнението на Л. Каравелов за кризисното състояние на Османската империя не се променя и през следващите години. Той продължава да твърди, че Турция не може да се реформира, защото „султанът управлява държавата по своят кеф: сваля и възкачва везирите си за нищо и никакво; псува, наказва и променява министрите си, без да знае и сам защо и за какво; прахосва съвсем безполезно държавните доходи; довозда поданиците си до отчаяно положение; най-после, опропастява и народът си, и държавата си“. Каравелов повтаря, че деспотизмът и тиранията на султаните са основна причина за тежкото положение на народа, че империята се управлява „по кефът на султана...“, а ние отдавна вече знаем, че турските султани се занимават деветдесет и девет пъти повече със своите хареми и със своите азиатски розкоши, нежели със своите поданици“. А провинциите се управляват от „десетина малки султани, които се наричат валии и които са верни копия от цариградския управител“¹⁷. За разлика от Георги Ст. Раковски, който в публикациите си не само отделя място за икономически анализи на положението в Турция и Европа, но подкрепя реформите в империята и аргументира-

17 Независимост, III, 39, 16 юни 1873, с. 3.

изказва скептично относно железопътното строителство в империята: „Ние смело може да кажем, че железните пътища са още едно нещастие за бедните жители“¹⁸.

Към нерадостната картина на живота в Турция Каравелов добавя и липсата на справедливост и правосъдие: „крвожадности, несправедливости, беснило, безначалие, обири, насилия, убийства и груб фанатизъм... – тия злодейства са достигнали до най-крайната степен; хиляди християни падат жертва под ножовете на турските пехлевани; турските власти затварят своите невинни верноподаници и държат ги в темниците по цели години без съд и без разправа..., всевъзможни гладни шпиони наводняват империята и предават съвсем невинни хора за един комат хляб“. Резултатите от реформите, започнали в края на 30-те години на XIX в., според Л. Каравелов са основно три: „1) турците се научиха да пият вино, да носят европейски дрехи и да произнасят думите пардон и бонжур; 2) туркините увеличиха своите разкошества до невероятна степен, смесиха Азия с Европа; 3) правителствените чиновници се научиха да крадат систематически и да се прикриват със законът и с господарствените постановления, които, да кажеме право, съществуват само за една форма“¹⁹. И това според Каравелов не е само негово мнение, тази оценка се споделя и от европейските вестници и европейските писатели, някои от които той цитира в публикациите си (Петков, 2019, р. 76).

Л. Каравелов остава на категоричната позиция за постоянната и непреодолима нестабилност в османската държава, според него „турската империя се намира в критическо положение, властта на султана в Европа се приближава към своя край и самите турци виждат вече своето безизходно положение“. Но както е известно, към края на 1874 г. той променя политическата си ориентация, спира издаването на в. „Независимост“ и се заема с ново просветителско начинание – издаването на сп. „Знание“, като още в началото заявява, че няма да се занимава с текущи политически въпроси. Това не означава, че Каравелов е променил и становището си за тежкото кризисно състояние на османската държава, но със сигурност той се отказва от следвания поне в публичните си изяви до този момент революционен път и от самостоятелната въоръжена борба като главно средство за постигането на българската политическа самостоятелност.

Васил Левски няма възможност, а и влечение да изразява разбиранията си подробно и публично, както напр. вестникарите Георги Ст. Раковски, Л. Каравелов и Хр. Ботев. А когато се е случвало да изпрати дописка до емигрантски вестник, напр. до „Свобода“, тя така е преправяна от редактора Л. Каравелов, че в крайния си отпечатан вариант вече не отразява възгледите само на автора си (Levski, 2009, pp. 26 – 27; 201 – 202). От няколкото дейци с водеща роля в българското националноосвободително движение той е най-лаконичен, дори прекалено пестелив в публичното писане (по обясними, предимно конспиративни причини). Неговата сила е в действието, а неоспорима заслуга – успешното увличане в идеята и работата за самостоятелно извоюване на Освобождението, сиреч създаване на модерна и независима българска държава предимно със собствените сили на българите, на значителни групи от тогавашното българско население.

Обяснимо най-категорично е негативното отношение на Левски към държавната власт

18 Пак там.

19 Независимост, IV, 32, 25 май 1874, с. 2.

в Османската империя. Именно невъзможността и нежеланието на османските управляващи да променят условията в империята така, както са прокламирали в реформените актове Хатишериф (1839 г.) и Хатихумаюн (1856 г.), т.е. да осигурят реално равноправие и свобода и за българските поданици на султана, според Левски е главна причина за необходимостта да се отхвърли тази деспотична и тиранична власт и да се замени с нова. При Левски антиитезата порочна държавна деспотична власт в Турция – бъдеща българска „демократска република“ е най-силно подчертана, независимо от незначителния обем на документите, в които е изложена. Дори само програмната част от „Нареда на работниците за освобождението на българския народ“ (1871 г.) е достатъчно ясно и ярко да я представи: „Цел: с една обща револуция да са направи коренно преобразуване на сегашната държавна деспотско-тиранска [система] и да се замени с демократска република (Народно управление) на същото това място, което са нашите предеди съ[с] силата на оръжието и съ[с] своята свята кръв откупили, в което днес безчеловечно беснеят турски кесиджии и еничари, и в което владеят правото на силата, да са подигни храм на истинната и правата свобода и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, братството и свършенното равенство между всичките народности, българи, турци, евреи и пр. щат бъдат равноправни в сяко отношение, било въ[в] вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щат спадат под един общ закон, който по вишегласието от всичките народности ще са избере“ (Levski, 2009, р. 51). При това Левски има това предимство пред останалите трима революционери, че успява да организира прототип на мечтаната бъдеща справедлива нова държава – това е самата Вътрешна революционна организация (ВРО), т.е. самостоятелна общобългарска военнополитическа организация с център в Българско, демократично самоуправляваща се и разполагаща със собствена конституция – „Наредата“, със свои изборни ръководни органи и с ясна структура – Централен комитет (в Ловеч), окръжни комитети, частни комитети (сиреч местна власт), тайна полиция, тайна поща. Това всъщност е революционна българска протодържава, разбира се, с уговорката, че се създава и съществува в извънредни, конспиративни условия (Petkov, 2020a, р. 59).

Левски не проявява крайния негативизъм и скептицизъм на Хр. Ботев по отношение ползата от екзархийската протодържава (Petkov, 2018, pp. 56 – 57). Затова пък отношението му към повечето микроструктурни власти – българските общини, еснафи и църковно-училищни настоятелства е преобладаващо положително (Mazdjakova, 2018, р. 101). Той цени демократичните принципи на управление в някои от тях, както и потенциала им да излъчат местни лидери, да изградят български водачи с известен организационен и управленски опит, които са особено необходими за бъдещото републиканско държавно строителство.

Що се отнася до икономическите възгледи на Левски, то тяхното извличане от скромното му документално наследство е особено трудно. Вече беше изтъкнато, че той съзнателно е нестелив в публичните си изявления, а и от известните ни неговии писмени свидетелства и записани изказвания най-малко са тези по въпросите от стопански характер.

Най-често срещаният в документалното му наследство икономически термин е „пари“, по-рядко други материални ценности и стоки, сред които първо място заемат оръжието и боеприпасите, необходими за предстоящото въстание. Според дълбокото убеждение на Левски, възприето от късния Георги Раковски, и с оглед познатия му европейски националноосвободителен революционен опит, придобиването на достатъчно финансови средства

от ВРО е една от четирите основни предпоставки за успеха на рискованото революционно начинание. „1. Уреждане; 2. пари; 3. хора; 4. оръжие и други бойни потреби“ – така категорично и конкретно е записал в основния документ на ВРО разбирането си по този въпрос Левски (Levski, 2009, р. 51). Затова и в писмата си, и в официалните документи на ВРО и БРЦК той поставя като първостепенна задача събирането на достатъчно парични средства, вкл. и чрез натиск и принуда към по-богатите българи, за да се осигури материално бъдещото въстание. В писмо-призив от Привременното българско правителство в Балкана с дата 1 януари 1871 г. Левски се обръща към богатите българи като неразделна част от „всичките българи“, които „желаят освобождението си от несносното варварско иго на агаряните“. За постигането на поставената цел от особена необходимост е набавянето на достатъчно финансови средства: „пари, пари и пари!!!“. Затова Левски от името на Привременното българско правителство призовава лично всеки богат българин, до когото се изпраща писмото, „да благоволи да пожертва на родний ни жертвеник...“ (точната сума е оставена непопълнена), „за които ще ви се даде един билет (*квитанция*) от Привременното българско правителство“ (Levski, 2009, pp. 26; 38 – 39). В друг вариант на същото писмо-призив, датирано на 6 февруари 1871 г., Левски отново изтъква разбирането си, че две са основните средства за подготовка на освобождението „от несносното иго агарянско“ – „хора и пари“. От първото според него вече „имаме“. А второто, парите, предстои да се събират, и то „от българите за в Българско“. При това събирането и разходването на финансовите средства на организацията няма да става безконтролно: „пред целият народ тогавашното ни свободно вече правителство ще търси сметки от днешното ни временно, от где е земал именно и колко и как? Своеволно ли е дадено или насила е земено, па где и за какво е давало... за всичко ще са предава сметка. От тук ще са разбере всекому и наградата, кой с каквото е заслужил“ (Levski, 2009, р. 30).

Събирането на финансови средства не е насочено само към богатите българи, а към всички членове на ВРО. „Друго спасение няма, пише Апостола в окръжно писмо до няколко частни комитета от 17 януари 1872 г., освен по-скоро да си продадем и ризите, та да се здобием до средства и да заиграем нашето си хоро!“ (Levski, 2009, р. 72). Затова по същото време с друго окръжно писмо до комитетите от 16 януари 1872 г. „ЦБРК в Българско“, както Левски нарича централния ръководен орган на ВРО, предвижда облагането на всеки член с данък десетък според състоянието му (Levski, 2009, р. 70; Pavlovska, 1993, р. 183).

Строгото съблюдаване на финансовата дисциплина и точният отчет за приходите и разходите на ВРО са друг негов основен принцип, намерил съответно отражение и в програмните документи. Още в „Нареда на работниците за освобождението на българския народ“ (1871 г.) Левски предвижда в частта, озаглавена „Наказателен закон“, смъртно наказание за всеки „от влиятелните българи или вайвода“, ако той, „подкупен от чуждо правителство или от друго чясно лице, поиска да ни пречи в работата под какъвто начин и да било“. Същото строго наказание ще се полага и на касиерите, ако някой от тях „издаде за нешто пари без знанието на Комитета или дързне да земе и усвои и най-малката част от поверените му пари“ (Levski, 2009, pp. 53 – 54). Колкото и да е оскъдно и непълно документалното наследство на В. Левски, от него ясно личи стремежът на Апостола да отчита регулярно приходите и разходите, които прави. Запазените сметки показват, че Левски описва от кого и колко пари е получил и отчита и най-дребните си харчове: за храна (за себе

си и за спътниците си), за път, за дрехи, за оръжие, за „кърпеж на обувки“ и др. (Levski, 2009, pp. 60 – 66, 75 – 82). Самият той заплаща за всичко, което е поръчал напр. на другарите си в Румъния: за броевете на в. „Свобода“, които разпространява в страната, за закупено оръжие и боеприпаси, за печатни разписки и квитанционни книги, за материали за дегизиране („мустаки и брада“), вкл. и за печата, който поръчва да се направи за нуждите на Привременното правителство в Българско, както нарича Левски Централния комитет на ВРО до Общото събрание през 1872 г. (Levski, 2009, pp. 58 – 59, 70, 89, 92, 112, 121).

С няколко окръжни писма и подробни указания Левски обяснява на частните комитети в страната как да водят счетоводството на приходите, които получават, как да описват получените средства, като след даването на разписка на дарителя оставят „малкото късче (*klotlok*)“ от разписката за съхранение в комитетския архив: „ще давате секому кога каквото дава в народната каса под №-ра (вместо името)..., ще отрезвате единия билет и ще се дава човеку, а другият остава *klotlok*, който ще ги търси Централният комитет за сметка от где какво сте вземали“ (Levski, 2009, pp. 89, 107).

Може би единственото непряко споменаване на пазар в документалното наследство на Левски е в писмата му, свързани с планираното закупуване на по-голямо количество оръжие за ВРО на Узунджовския панаир през лятото на 1871 г. (Levski, 2009, pp. 49, 214). Но и в този, и в други случаи, когато в документите на Левски спорадично се говори за някакъв пазар, се има предвид конкретно място за търговия, а не общата икономическа категория „пазар“ и „пазарни отношения“. И макар че повечето опити за закупуване на големи количества оръжие не успяват да се реализират докрай (Pavlovska, 1993, pp. 169 – 215), някои новооткрити османски документи показват, че към времето на започналите разкрития на комитетската мрежа през есента на 1872 г. ВРО разполага с немалко годни за употреба различни оръжия (New documents, 2020, pp. 28, 39 – 42).

Справедливо е да се изтъкнат за пореден път пословичната честност и високата степен на отговорност, проявявани от Апостола. Поради липсата на постоянно действащ контролен финансов орган освен Централния комитет, който рядко провежда общи събрания (Pavlovska, 2001), той сам периодично отчита приходите, които получава, както и разходите, които прави. Запазените макар и непълни документи показват липсата на злоупотреби от страна на Левски, както и строгия му контрол върху събирането и отчитането на финансовите средства от другите членове на организацията. На няколко пъти в различни сметки той описва събраните и предадени в комитетската каса пари от Димитър Общи (Pavlovska, 1993, p. 181), както и средствата, които са разходвани за неговата и на други „работници“ на ВРО издръжка (Levski, 2009, pp. 61, 64, 166 – 167). Като официално „упълномощен“ да представлява Централния комитет (Levski, 2009, p. 108) след създаването на единен БРЦК на Общото събрание от 29 април до 4 май 1872 г., Левски следи за строгото спазване на Устава и за съблюдаването на финансовата дисциплина от комитетите и членовете им (Levski, 2009, pp. 114, 115, 116, 118, 126, 132). За съжаление, тези качества и неотклонно следването от Левски стратегия за събиране на колкото е възможно повече финансови средства с цел осигуряване на оръжие и боеприпаси за бъдещото въстание, както и строгото му и принципно отношение към разходването на общите средства, не са присъщи на всички членове на революционната организация, която след смъртта на Апостола на 6/18 февруари 1873 г. изпада в продължителна организационна, финансова и идейна криза.

В отношението на Христо Ботев към Турция, както той обикновено нарича Османската империя, трудно може да се открие развитие. Още в първия си самостоятелен вестник „Дума на българските емигранти“ той заявява категорично и безусловно: „Турция няма живот, няма бъдеще, тя е труп на смъртния огър“²⁰. Опитите за реформи и преобразувания в империята Ботев приема не само като безрезултатни, но и като хитроумни изобретения на управляващите как още повече и по-безмилостно да ограбват „законно“ поданиците на султана, в това число и българите. Възгледът за невъзможността на османските управници да модернизират държавата си и убеждението, че българите не бива повече да търпят това непоносимо положение се открива в почти всички статии на Ботев в по-късните му издания, особено във в. „Знаме“ (1874 – 1875 г.), използван като публична платформа за призоваване към радикален преврат: „Сичкият свят се е убедил, че Турция пропада, че Турция се изгубва, че Турция е в несъстояние да прескочи своя исторически гроб; и най-горещите нейни приятели и защитници съветват днес нейните доктори да не харчат вече парите си и трудът си за лечението на неизцелимото, а да употребят ножът на дисекцията и наместо гнилият труп да дадат място на други нови, живи и млади организми“²¹.

Изобр. 7. Христо Ботев с Никола Славков и Иван Драсов в Румъния, 1875 г.

С оглед икономическото състояние и перспективите за стопанско развитие на българите в османската държава, които Ботев сравнително рядко коментира, той е също така категоричен: трудът на българите „по причина на баснословните данъци, кражби и разбойничества, се не ценят и не може да се развие; следователно търговията е невъзможна“, а резултат от това е „сиромашията, която ни убива и нравствено, и физически“. Към ограничителните фактори, спъващи и пречещи на стопанската инициатива на българите, Ботев изтъква и продължаващото откупване на данъци от частни лица, както и постоянните злоупотреби при събирането им: „бирниците (камзамалите), придружени от цели тайфи заптици, ходят из къща в къща и дето не им заплащат, земат каквото им падне на ръка – менци, черги, дрехи, брашно, сирене, ношви, лъжици и сичкото това продават за нищо и никаква

20 Дума на българските емигранти, I, 1, 10 юни 1871, с. 1; I, 2, 25 юни 1871, с. 1.

21 Знаме, I, 19, 22 юни 1875, с. 1.

цена... Случва се, щото за 20 гроша данък да продадат на някоя сиромашкиня неща, които струват 200 или 300 гроша²². Като пречка за стопанското развитие на българите Ботев сочи и безплатната принудителна работа (*ангария*) на големи държавни или други обекти, при изпълнението на която българското работно население не само е експлоатирано тежко и безмилостно, но и нерядко е бито от надзирателите.

Хр. Ботев не крие нееднозначното си отношение и към т.нар. „европейска цивилизация“. Той констатира въвеждането ѝ сред българите чрез отварянето на учебни заведения, разпространяването на образованието и просвещението, подобряването на земеделието и търговията, построяването на нови пътища за улесняване на транспорта на хора и стоки. Но е склонен да види и друг ефект от това европейско влияние: „заедно с цивилизацията у нас се ввожда нравственият, умственият и телесният разврат, модите, пиянството и сифилисът“. Според крайното му мнение „образованието или все едно науката, училищата и читалищата отвъждат нови паразити и експлоататори за народът и дават средства за живот само на богатите; олучиението на земеделието и развитието на търговията ще да отнемат земите и техните произведения от ръцете на трудящият се и ще ги дадат в ръцете на капиталистите“. Пленен от тази идеология, Хр. Ботев стига до крайното заключение: „железниците са вредителни за нас“²³. Изхождайки от принципното разбиране, че като откритие, което съкращава времето и пространството и служи за бързото разменяне на продукти и услуги, което заменя физическите сили на човека и животните, железниците биха били полезни за всеки народ, Ботев изтъква задължителното според него условие – „ако само тие да би били направени от него сами, и ако от тях да би се ползувал еднакво секи член от обществото“. Ала тъй като железниците се правят само от правителствата (а „техните отношения към народите са еднакви с тези на разбойниците към мирните жители“) и от някои „частни крадци и разбойнически компании“, за да служат само на техните интереси, то според Ботев „железниците са вредителни за секи един народ, а особено за такъв (като българския), който се намира в пълно политическо и економическо робство“. Тук следва един от малкото самостоятелни икономически анализи на известния публицист. В икономическо отношение според Хр. Ботев железниците са вредни, защото „ще да увеличат износната и вносната търговия, от които първата, като състои само от сурови произведения, ще да изтощи и осиромаша земята ни, щото не след много време тя ще да заприлича на Палестина, а втората ще да убие нашите занаяти и промишленост“. В резултат от това българите ще се превърнат в безусловни роби на различни официални и неофициални крадци и „дойни крави на сичките европейци“: от нашите земи „ще да се изнасят с никаква цена нашите произведения и, преработени, ще да се внасят“ с много по-висока цена. Така българският производителен труд „ще да отива на вятърът“, а европейският – почти непроеизводителен – „ще да се плаща стократно“²⁴ (Петков, 2018, р. 53).

В средата на 70-те години на XIX в. превес вземат младите дейци, привърженици на бързите, решителни и радикални пътища към Освобождението (Петков, 2021, рр. 11 – 12). Идеолозите на „отчаяната развръзка“ на българския въпрос – Българският революционен комитет, начело с Хр. Ботев, избран от събранието в Букурещ на 12 август 1875 г., и него-

22 Знаме, I, 23, 27 юли 1875, с. 2; 24, 3 август 1875, с. 2.

23 Знаме, I, 17, 23 май 1875, с. 1.

24 Знаме, I, 17, 23 май 1875, с. 2.

вите наследници от Пързевския „комитет на апостолите“, водени от Ст. Стамболов, Н. Обретенов, Ст. Заимов, вземат самостоятелно решенията (а следователно поемат и историческата отговорност) за провеждането на въстанията от есента на 1875 и пролетта на 1876 г. В програмните документи на двете организации също липсват конкретни идеи за стопанското развитие на българите (Mitev, 1998, pp. 107 – 160; Doinov, 1986, pp. 54 – 87). Но в изявите с по-широк публичен характер, като публикациите на Хр. Бонев във в. „Знаме“ и революционните прокламации на Априлското въстание, ясно се изтъква и повтаря като водещ мотив „антистатуквото“, то е една от причините да се прибегне към въстание, за да се сложи край на „зверските злодеяния, които от пет века насам търпи нашият народ под омразната турска власт“ (Boneva, 1997b).

Реформените фермани на султан Абдул Азис от октомври и декември 1875 г. дават повод за активизиране на легалната политическа дейност на българската общественост. В началото на 1876 г. жители на Габрово, Севлиево, Ловеч, Сливен, Татар Пазарджик и други селища изпращат колективни изложения със сходно съдържание до Високата порта. Основвайки се на обещанието на султана за „съвършено изравняване на поданиците в[ъв] всички права и длъжности“, българите предявяват две неособено крайни искания: „да се приеме българският език за официален, подир турският, в[ъв] всичките клонове на управлението“ и „да се допрости и на българите да бъдат съучастници в административните, гражданските и военните служби на държавата“, като им се позволи да служат в имперската армия и се премахне дискриминационният военен данък „бедел“ (Balabanov, 1904, pp. 26 – 38). Една част от неосъществената българска еволюционистка програма е публикувана само месец преди представителите на революционните комитети на Оборище да прогласят от името на целия народ „Свобода или смърт на цялото население!“. В текста на програмния документ, съставен от М. Балабанов и публикуван на 13 март 1876 г., се откриват и елементи от разбиранията на този значителен кръг от българския елит по важни въпроси на стопанското развитие. „Българският народ иска общественото си прераждане, но го иска вътре в държавата, с помощта на държавата, иска го не чрез революция, но чрез законния път, чрез постоянството си да станат дело царските и правителствените думи и решения. Българският народ, кротък, трудолюбив и благоразумен, обича тишината, обича обществения порядък, обича законността, но българският народ иска правда действителна, иска действителна безопасност на живота, на имота, на честта, иска царството на закона, равен за всички. Българският народ не щади да плаща на царщината определения данък, но той иска справедливост в това даване, иска праведност в събирането му, иска да се вдигнат веднъж завинаги злоупотребленията, поради които често плаща, волю и неволю, двойно от назначеното количество, иска, като си плаща редовно данъка, да няма вече обири, убийства, обезчестявания, да няма страх за настоящето, да няма боязън за бъдещето“ (Balabanov, 1876; Petkov, 2020, pp. 184 – 186).

И в мемоара, съставен от М. Балабанов и Др. Цанков и връчен на висши представители на европейските велики сили, и в няколкото изложения с искания, изпратени от български дейци и организации до Цариградската посланическа конференция през 1876 г., липсват конкретни предложения за подобряване на стопанското състояние на българите. Българските стремежи най-често се свеждат до придобиване на „свобода и независимост“, като под тези две понятия се разбира най-общо политическа самостоятелност. Уреждането на бъдещето

държавно устройство и управление, в това число и подобряването на условията за стопански живот, са оставени на заден план и са предвидени да се решат от институциите на бъдещата свободна българска държава. Мисията на Др. Цанков и М. Балабанов е представителна за настроенията на голяма част от българската общественост, а с основните искания в мемоара, който те представят на великите сили през 1876 г., се солидаризират повечето български вестници, дори тези, изразяващи позициите на най-радикалната емиграция (Петков, 2003, pp. 78, 99).

В „Политическата програма“, приета на 19 ноември 1876 г. на събор, включващ предимно дейци на радикалното направление, като Ст. Стамболов, Ол. Панов, К. Цанков, П. Енчев и др., се заявява категорично желание за създаване на българска държава с конституционно управление. Но по въпросите, свързани със стопанското развитие на българите, и в този програмен документ отново няма отделен текст. Записано е най-общо, че „за всичките клонове на управлението ще се съставят особени закони по духа на устава и съобразно с нуждите на народа“ (The Liberation of Bulgaria, 1961, p. 557).

В изложението, подготвено от дейци на Българската екзархия („Желанията на българската нация“), предназначено за Цариградската посланическа конференция, се предвижда създаване на „Национално събрание под председателството на господаря“ на автономната провинция, наречена „Български господарат“. То ще включва по двама депутати от всяко кметство и ще заседава два месеца в годината. Предвижда се събранието да получи широки правомощия: определяне и разпределяне на данъците, обсъждане на бюджета и на редица социално-икономически въпроси: пътища, земеделие, индустрия и търговия, образование и здравеопазване (Петков, 2023, pp. 122 – 123). В по-пространните изложения от 1876 г., напр. в мемоара на двамата български делегати в Европа М. Балабанов и Др. Цанков, ясно се изтъкват условията и причините, които се явяват фактори на икономическия застой в стопанското развитие на българите. В Османската империя, твърдят те, „просвещението, земеделието, промишлеността, търговията, обществените дела, далеч от да намерят какво-годе насърчаване, препъват се, напротив, пред безбройни пречки или се парализират умишлено... Правосъдието тук е гола дума, предназначена да прикрива просто алчността, подкупничеството или злоупотребленията на местните власти“ (Balabanov, 1904, pp. 26 – 38).

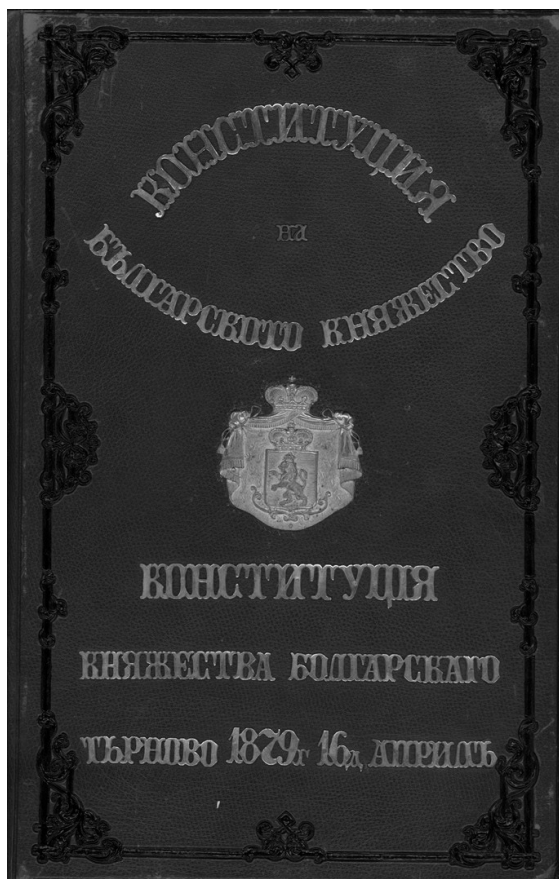
Поради същите причини българската общественост отхвърля като неприемлива османската конституция, чието въвеждане се подготвя през последните месеци на 1876 г.²⁵ И „старите“, и „младите“ прозират, че провъзгласяването на конституцията цели да попречи на реалните политически преобразувания в империята. Нейното въвеждане се определя от в. „Стара планина“ като „комедия“. Редакторът Ст. С. Бобчев не пести хвалебствени думи за българския екзарх Антим I, който „открито протестира против турската конституция“²⁶.

В програмните документи на т.нар. революционни или радикални организации рядко се откриват, а в някои изобщо не съществуват идеи и проекти за стопанското развитие на българите, освен най-общи и повтарящи се констатации за тежкото състояние на на-

25 Дунав, V, 1130, 22 декември 1876, с. 1; Напредък, I, 111, 24 декември 1876, с. 1.

26 Стара планина, I, 2, 14 август 1876, с. 2; I, 48 – 49, 5 февруари 1877, с. 3.

рода под османска власт, които имат най-вече мотивационно предназначение. Направеният извод има важно значение, тъй като една голяма част от дейците на радикалното направление доживяват Освобождението, т.е. създаването на новата българска държава през 1879 г., което в голяма степен са предизвикали с действията си през 1875 – 1876 г. Те активно се включват в устройването и в управлението на Княжество България, въпреки ясно констатираната липса на програмни възгледи за стопанското развитие на народа, който ще управляват (Петков, 2022, pp. 60 – 61).

Изобр. 8. Търновска конституция, 1879 г.

Прегледът на идеите и проектите за държавно устройство и управление през XIX в. до създаването на новата българска държава през 1879 г., с оглед присъствието в тях на конкретни възгледи за икономическото развитие на българите, позволява да се направят някои изводи. Представите за бъдещата българска държава са твърде общи, в тях като главна цел се визуира националното освобождение и националното единство, а политическият прагматизъм на бъдещото държавно устройство е поставен на по-заден план (Петков, 2023, pp. 144, 183). Програмните документи на отделни влиятелни личности и на българските организации не съдържат цялостна концепция за стопанското развитие на българите. Вместо комплекс от фактори, подпомагащи бъдещ икономически растеж, в някои от тези документи се съдържа остро критично отношение към причинителите на стопански застои (липсата на гаранции за правов ред в османската държава, дискриминационното отношение към немюсюлманите, тежкото данъчно бреме и др.), които според авторите на програмните текстове първо трябва да бъдат отстранени, а едва след това да се мисли за създаване на условия за по-прогресивно стопанско развитие.

И все пак, не може да не се отбележи наличието на отделни прояви на стопанско прорицателство, съдържащи реалистични и обосновани идеи за икономически просперитет: програмата на Софроний Врачански от 1811 г., частта от мемоара на ТЦБК от 1867 г. за значението на държавния бюджет като инструмент за ефективно стопанско управление, стопанският национализъм на Георги Ст. Раковски, разумната идея, при това осъществена в практиката на Екзархията, за управление на недуховните светски дела на българите от специална институция Смесен съвет, действаща както на централно ниво, така и във всяка епархия.

Макар да не е лишена от основания констатацията, че и в текста на приетата Търновска

конституция, и в парламентарните дебати „липсва икономическа концепция“ (Palangurski, 2018, p. 24), в хода на Учредителното събрание през 1879 г. също могат да се открият разумни икономически идеи. Така напр. единственият български проект за конституция от март 1879 г., изготвен от избраната 15-членна комисия, съдържа обособени части „За бюджета“ и „За държавните займове“. В раздела „За народното учение“ комисията добавя, че началното образование освен задължително ще е и безплатно за всички поданици на Българското княжество, но нито там, нито в приетата конституция е уточнено как ще се осигури финансово т.нар. безплатно обучение. Авторите на този прагматичен конституционен проект добавят и съществено предложение в структурата на Министерския съвет да се създаде отделно Министерство на финансите, земеделието и търговията, каквото не предвижда нито руският проект за Органически устав, нито окончателно приетата Търновска конституция. Заради прибързаното и необосновано отхвърляне на единствения български проект за конституция на 21 март 1879 г. идеята за обособяване на отделно стопанско министерство се реализира едва с изменението на основния закон през 1893 г. (Petkov, 2024, p. 163).

Липсата на цялостна концепция за стопанското развитие на България в хода на Учредителното събрание през 1879 г. не е трудно да се констатира, но не трябва и да се преувеличава. Защото много от депутатите имат собствен или на фирмите си стопански опит, който несъмнено им помага да се ориентират при вземането на решения по специфичните икономически въпроси, доколкото такива присъстват в основния закон. Трудно е да се открие приемственост между идеите за държавно устройство и управление в проектите отпреди Освобождението и приетия през 1879 г. основен закон в сферата на стопанското развитие, защото там такива рядко се съдържат, но някои от формулираните преди тази година идеи и принципи са отразени в Търновската конституция. И в руския, и в българския проект, а и в окончателно приетата конституция през 1879 г. най-много са заемките от основните закони на съседните балкански страни: Сърбия, Гърция и Румъния. Макар че загубеното време в препирни по т.нар. общонароден въпрос и пропиляната политическа енергия за самоцелно групово-партийно противопоставяне лишава депутатите в събранието от възможността още по-пълно да се възползват от конституционния опит на балканските съседи. Отсъствието от Търновската конституция на основополагащия за модерния конституционализъм принцип, че цялата власт произтича от народа, както и предоставените почти изключителни правомощия на монарха и в трите формално разделени функции на единната държавна власт (често неправилно обозначавани като противостоящи си три власти, независимо от първоначалната идея на Монтескьо – Petkov, 2023, pp. 201 – 205), ограничава възможностите на народното представителство след 1879 г. да защитава конкретни социални и стопански интереси, ако за тази цел липсва монаршеско благоволение (Petkov, 2024, p. 164).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Balabanov, M. D. 1904. *A Page from our Political Revival*. Sofia: Bulgarian Book Society, [Балабанов, М. Д. 1904. *Страница от политическото ни възраждане*. София: Българско книжовно дружество.].

- Beron, P. 1847 [1824]. *A Bulgarian Textbook with Different Teachings*. [Берон, П. 1847 [1824]. *Буквар българский с различни поучения*.]
- Bojkov, A., A. Vasilev. 1981. *The Artistic Heritage of the Zograf Monastery*. Sofia: Science and Art Publishing House. [Божков, А., А. Василев. 1981. *Художественото наследство на манастира Зограф*. София: издателство Наука и изкуство].
- Bogorov, I. 1862. Free Trade. *Journal of Science, Craft and Commerce*. Vol. 3. [Богоров, И. 1862. Свобода на търговията. *Журнал за наука, занаят и търговия*. Т. 3].
- Bogorov, I. 1863. *Basis for the Establishment of a Factory to Spin and Weave cotton in Plovdiv*. Constantinople and Plovdiv: D. Panichkov's printing house [Богоров, И. 1863. *Основа за направа на една фабрика да преде и тъче памук в Пловдив*. Цариград и Пловдив: печатница на Д. Паничков].
- Bogorov, I. 1865. *A Cotton Factory Company in Plovdiv*. Plovdiv [Богоров, И. 1865. *Съдружество за памучна фабрика в Пловдив*. Пловдив].
- Boneva, V. 1997a. The Memoir of Alexander Exarch to the Great Powers of 23.I.1843. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp. 58 – 69. [Бонева, В. 1997а. Мемоарът на Александър Екзарх до Великите сили от 23.I.1843 г. *Исторически преглед*, № 2, с. 58 – 69].
- Boneva, V. 1997b. Revolutionary Proclamations of the Bulgarian 1876. In: *Uprising in Novo Selo – 1876. Collection of materials from the scientific session in Aprilts – May 1996*. Troyan: Respect, pp. 208 – 218. [Бонева, В. 1997б. Революционните прокламации на българската 1876. В: *Въстанието в Ново село – 1876 г. Сборник с материали от научната сесия в гр. Априлци – май 1996 г.* Троян: Респект, с. 208– 218].
- Bonchev, N. 1871a. For Schools. *Periodichno Spisanie na Balgarskoto Knizhovno Druzhestvo*. Vol. 1, no. 3, pp. 3 – 16 [Бончев, Н. 1871а. За училищата. *Периодично списание на Българското книжовно дружество*. Т.1, № 3, с. 3 – 16].
- Bonchev, N. 1871b. For Schools (Continuation). *Periodichno Spisanie na Balgarskoto Knizhovno Druzhestvo*. Vol. 1, no. 4, pp. 26 – 51. [Бончев, Н. 1871б. За училищата (Продължение). *Периодично списание на Българското книжовно дружество*. Т.1, № 4, с. 26 – 51].
- Dimitrov, Str., N. Jechev, V. Tonev. 1988. *History of Dobrudja*. Vol. 3, Sofia: BAS Press. [Димитров, Стр., Н. Жечев, В. Тонев. 1988. *История на Добруджа*. Т. 3, София: Издателство на Българската академия на науките].
- Dimkov, N. 1993. *A Revival Texts*. Shumen. [Димков, Н. 1993. *Възрожденски текстове*. Шумен].
- Doinov, D. 1986. *The George Revolutionary Committee*. Sofia: Septemvri Publishing House. [Дойнов, Д. 1986. *Пързевският революционен комитет*. София: Издателство „Септември“].
- Duychev, Iv. (ed.). 1940. *Old Bulgarian Literature. Vol. 1 Literary and Historical Sources of the First Bulgarian Kingdom*. Sofia: Hemus Publishing House. [Дуйчев, Ив. (съст.). 1940. *Стара българска книжнина. Т. 1 Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство*. София: издателство Хемус].
- Ekzarh, Al. 1843. *A Writing for Bulgarians*. Paris. [Екзарх, Ал. 1843. *Напис рагу болгаром*. Париж].
- Georgiev, M. 1874. According to the National Economy. *Stupan*. Vol 1, no. 12, december, pp. 93 – 95; [Георгиев, М. 1874. По народната економия. *Ступан*. Т. 1, № 12, декември, с. 93 – 95.]
- Georgiev, M. 1875. According to the National Economy (Continuation). *Stupan*. Vol 1, no 1, january, pp. 4 – 5; no. 2, 15 january, pp. 10 – 11. [Георгиев, М. 1875. По народната економия (Продължение) *Ступан*. Т. 1, № 1, януари, с. 4 – 5; № 2, 15 януари, с. 10 – 11.]
- Genchev, N. 1979. *France and Bulgarian Revival*. Sofia: Sofia University Press [Генчев, Н. 1979. *Франция*

- в българското духовно възрождане. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Gorov, K. 1962. *The Economic Views of G. S. Rakovski*. Sofia: Science and Art Publishing House [Горов, К. 1962. *Икономическите възгледи на Г. С. Раковски*. София: Издателство „Наука и изкуство“].
- Hrulev, T. 1850. *A Primer or Elementary Teaching with Various and Useful Instructions for Human Life*. Budin: Royal Typography. [Хрулев, Т. 1850. *Буквар или начално учение с разни и полезни наставления за човешкият живот*. Бугин: Кралска типография].
- Hubner, O. 1868. *Principles of Political Economy*. Translated by N. Muhaylovsky. Tsarigrad: Macedonia printing press [Хюбнер, О. 1868. *Начала на политическата икономия*. Превод Н. Михайловски, Цариград: печатница на в. Македония].
- Inalcik, H. 2008. *Turkey and Europe in History*. Eren: Istanbul (second edition).
- Ivanov, Y. 1931. *Bulgarian Antiquities from Macedonia*. Sofia: BAS Press. [Иванов, Й. 1931. *Български старини из Македония*. София: издана БАН].
- Islamoglu, H. 2001. Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in the Qing and Ottoman Empires. *Journal of Early Modern History*. Vol. 5, Issue 4.
- Ivanova, K. (ed.), 1986. *Old Bulgarian Literature*. Vol. 1. Sofia: Bulgarian Writer Publishing House. [Иванова, К. (съст.). 1986. *Стара българска литература*. Т. 4. София: издателство Български писател].
- Kilincoglu, D. 2012. *The Political Economy of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought during the Reign of Abdülhamid II (1876 – 1909)*. A Dissertation presented to the faculty of Princeton University in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy.
- Laiou, A. 2002, editor-in-chief. *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Levski, V. 2009. *Vasil Levski. Documents in two Volumes*. Vol. 2. Sofia: Golden Serpent. [Левски, В. 2009. *Васил Левски. Документи в два тома*. Т. 2. София: Златен змей].
- The Liberation of Bulgaria from the Turkish yoke. Documents in three volumes*. 1961. Vol. 1. Moscow: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR. [Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. 1961. Том. 1. Москва: Издательство Академии наук СССР].
- Mazdrakova-Chavdarova, O. 2018. Vasil Levski among his family and beyond the Danube. *Historical research*. Sofia: Gutenberg Publishing House. [Маждракова-Чавдарова, О. 2018. Васил Левски сред своите в Родината и отвъд Дунава. *Исторически изследвания*. София: Издателска къща Гутенберг].
- Mitev, Pl. 1998. *The Bulgarian Revolutionary Committee*. Sofia: LIK Publishing House. [Митев, Пл. 1998. *Българският революционен комитет*. София: Издателство ЛИК].
- New documents 2020, New documents for the search and investigation against Vasil Levski and the participants in the Arabakon robbery*. National Museum “Vasil Levski” – Karlovo. Second supplemented and revised edition. Sofia: Golden Dragon, 2020. [Нови документи 2020, Нови документи за издирването и следствието срещу Васил Левски и участниците в Арабаконашкия обир. Национален музей „Васил Левски“ – Карлово. Второ допълнено и преработено издание. София: Златен змей].
- Nenovsky, N., P. Penchev. 2014. *The Beginning of Bulgarian Economic Thought and Specialized*

- Economic Periodicals during the Renaissance Period (In a Mediterranean Perspective). *The Scientific Papers of the UNWE*, Vol. 1, pp. 93 – 126. [Неновски, Н., П. Пенчев. 2014. Началото на българската икономическа мисъл и на специализирания икономически периодичен печат през периода на Възраждането (В Средиземноморска перспектива). *Научни трудове на УНСС*, Т. 1, с. 93 – 126].
- Ozgun, E., H. Genc. 2014. Sarantis Archigenes (Serandi Arşizen), Pellegrino Rossi and the spread of the Classical approach in the Ottoman Empire. *The European Journal of the History of Economic Thought*. Vol. 21, No. 3.
- Özveren, E. 2002. Ottoman economic thought and policy in transition. Rethinking the nineteenth century. In: Psalidopolous, M. and E. Mata eds., *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe*. The Nineteenth Century. London and New York: Routledge.
- Palangurski, M. 2018. The Turnovo Constitution – Ownership, Finances, Economy. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 23 – 32. [Палангурски, М. 2018. Търновската конституция – собственост, финанси, икономика. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 3, с. 23 – 32].
- Pamuk, Ş. 2006. Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820. *Journal of Economic History*. Vol. 66, no. 3.
- Parteniy, bishop of Leukia. 1974. *Lives of the Bulgarian Saints (in a new Bulgarian translation)*. Vol. 1 – 2, Sofia: Synodal Publishing House. [Партений, Левкийски епископ. 1974. *Жития на българските светии (в новобългарски превод)*. Т. 1 – 2, София: Синодално издателство].
- Pavlovska, Tsv. 1993. *Vasil Levski and the Internal Revolutionary Organization*. Sofia: Publishing House of the Ministry of Defense “St. George the Victorious”. [Павловска, Цв. 1993. *Васил Левски и Вътрешната революционна организация*. София: Издателство на Министерството на отбраната „Свети Георги Победоносец“].
- Pavlovska, Tsv. 2001. *Vasil Levski headed the Bulgarian Revolutionary Central Committee in Bulgaria*. Sofia: GorexPress. [Павловска, Цв. 2001. *Васил Левски начело на Българския революционен централен комитет в България*. София: ГорексПрес].
- Paysiy, hieroshimonach 1911 [1762]. *Slavbolgaric History*. Sofia: BAS Press. [Паусий, йеромонах 1911 [1762]. *История славяноболгарская*. София: издателство на Българската академия на науките].
- Penchev, P. D. 2016. Defining Economic Nationalism on the Basis of 19th Century Bulgarian Experience. *History of economic ideas*. Vol. 24, no. 1, pp. 83 – 105.
- Petkanova-Toteva, D. 1965. *Damaskins in Bulgarian Literature*. Sofia: BAS Press. [Петканова-Томева, Д. 1965. *Дамаскините в българската литература*. София: Издателство на Българската академия на науките].
- Petkov, P. St., V. Boneva. 1993. *The Bulgarians before Europe in 1869*. Veliko Tarnovo: Asta. [Петков, П. Ст., В. Бонева. 1993. *Българите пред Европа през 1869 година*. Велико Търново: Аста].
- Petkov, P. St. 2003. *Ideas for State Structure and Governance in the Bulgarian Society 1856 – 1879*. Veliko Tarnovo. St. Cyril and St. Methodius University Press, [Петков, П. Ст. 2003. *Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856 – 1879*. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].
- Petkov, P. St. 2007. Alexander Exarch – Prince of Bulgaria? *Electronic magazine LiterNet*, 07.12.2007, no. 12 (97). viewed 24 September 2024. Link here – http://litenet.bg/publish11/petko_petkov/

- aleksandyr.htm [Петков, П. Ст. 2007. Александър Екзарх – княз на България? *Електронно списание LiterNet*, 07.12.2007, № 12 (97)].
- Petkov, P. St. 2015. The Bulgarian conspiracy of 1835 – the first activity the national liberation movement in the nineteenth century. *Historical Future*, Vol. 19, no. 1 – 2, pp. 177 – 187. [Петков, П. Ст. 2015. Българската завета от 1835 година – първа проява на националноосвободителното движение през XIX век. *Историческо бъдеще*, Т. 19, № 1 – 2, с. 177 – 187].
- Petkov, P. St. 2017. The Economic Development of Bulgarians as Seen Through the Documentary Heritage of Georgi St. Rakovski. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 55 – 72. [Петков, П. Ст. 2017. Стопанското развитие на българите в документалното наследство на Георги Ст. Раковски. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 55 – 71].
- Petkov, P. St. 2018. The Institutions in the documentary heritage of Hristo Botev. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 49 – 61. [Петков, П. Ст. 2018. Институциите в документалното наследство на Христо Ботев. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 3. *Институциите и българското стопанско развитие през вековете*. Варна, с. 49 – 61].
- Petkov, P. St. 2019. Lyuben Karavelov and the crises in the Ottoman Empire in the 60s and 70s of the Nineteenth century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 66 – 78. [Петков, П. Ст. 2019. Любен Каравелов и кризите в Османската империя през 60-те и 70-те години на XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 4, с. 66 – 78].
- Petkov, P. St. 2020. *Modern history of Bulgaria XVIII – XIX century. Documents. Notes. Maps*. Veliko Tarnovo: University Publishing House St. Cyril and St. Methodius. [Петков, П. Ст. 2020. *Нова история на България XVIII – XIX век. Документи. Бележки. Карти*. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].
- Petkov, P. St. 2020a. Authorities, Markets and Society in the Documentary Heritage of Vasil Levski. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 5, pp. 55 – 67. [Петков, П. Ст. 2020a. Власти, пазари и общество в документалното наследство на Васил Левски. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 5, с. 55 – 67].
- Petkov, P. St. 2021. *The Paths to Liberation (Up to 1879 and after). Studies and articles on the Modern history of Bulgaria*. Sofia: Bulgarian bestseller. [Петков, П. Ст. 2021. *Пътищата към Освобождението (До 1879 година и след това). Студии и статии по нова история на България*. София: Български бестселър].
- Petkov, P. St. 2022. Views on the Economic Development of Bulgarians in the Nineteenth Century According to the Program Documents of the Radical Sector in the National Liberation Movement. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 52 – 63. [Петков, П. Ст. 2022. Възгледи за стопанското развитие на българите през XIX век в програмните документи на радикалното направление в националноосвободителното движение. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7, с. 52 – 63].
- Petkov, P. St. 2023. *History of the Bulgarian state and law. Part One. Constitutional foundations and problems of the modern Bulgarian state. On Bulgarian constitutionalism in the 19th and early 20th centuries*. Veliko Tarnovo: University Publishing House St. Cyril and St. Methodius. [Петков, П. Ст. 2023. *История на българската държава и право. Част първа. Конституционни основи и пробле-*

- ми на модерната българска държава. За българския конституционализъм през XIX и началото на XX век. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].
- Petkov, P. St. 2024. Opportunities and Obstacles for Economic Development in the Constitutional Projects and the Basic Law of the Principality of Bulgaria from 1879. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 9, pp. 156 – 166. [Петков, П. Ст. 2024. Възможности и пречки за стопанско развитие в конституционните проекти и основния закон на княжество България от 1879 година. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 9, с. 156 – 166].
- Petrov, P., V. Gyuzelev (eds.). 1978. *Christomatia on Bulgarian History*. Vol. 2. Sofia: Science and Art. [Петров, П., В. Гюзелев (съст.). 1978. *Христоматия по история на България*. Т. 2. София: Наука и изкуство].
- Pletnyov, G., Iv. Stoyanov (eds.). 1988. *Plans and Programs in the National Liberation Movement during the Revival*. V. Tarnovo. [Плетньов Г., Ив. Стоянов (съст.). 1988. *Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането*. В. Търново].
- Popovich, R. 1837.3 *Hrystoistya*. [Попович, Р. 1837. *Христоистия*].
- Rakovski, G. S. 1983. *Writings*. Vol. 2. Sofia: Bulgarian writer. [Раковски, Г. Ст. 1983. *Съчинения*. Т. 2. София: Български писател].
- Rakovski, G. S. 1984. *Writings*. Vol. 3. Sofia: Bulgarian writer. [Раковски, Г. Ст. 1984. *Съчинения*. Т. 3. София: Български писател].
- Roussev, I. 2015. *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a Culture and Practice. Research and sources*. Veliko Tarnovo: Rovita. [Русев, И. 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново: Ровита].
- Sapunov, K. 1872. Out Intention. *Enlightenment through Science, Industry and Commerce*. Vol. 1, no. 1, October 25. [Сапунов, К. 1872. Намерението ни. *Посвещение чрез науки, промишленост и търговия*. Т. 1, № 1, 25 октомври].
- Spyridon, hieroshimonach 1792 [1900]. *A Brief History of the Bulgarian Slavonic People*. Press release: V. N. Zlatarski, Sofia: printing house of Iv. Govedarov and S-ic. [Спиридон, йеросхимонах 1792 [1900]. *История во кратце о болгарском народе словенском*. Стъкми за издание: В. Н. Златарски, София: печатница на Ив. Говедаров и С-ие.].
- Suknarov, N. 1876. Means for the Domestication of the Factory Industry in our Country. *Stupan*, Vol. 3, no. 1, January [Сукнаров, Н. 1876. Средства за одомяване на фабричната индустрия у нас. *Ступан*. Т. 3, №1, януари].
- Traykov, V. 1974. *Georgi Stoykov Rakovski Biography*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences [Трайков, В. 1974. *Георги Стойков Раковски биография*. София: издателство на Българска академия на науките].

Correspondence authors:

Pencho D. Penchev, Professor, DSc.
University of National and World Economy
Students Town
1700 Sofia BULGARIA
E-mail: p.penchev@unwe.bg
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7542-1625>
Web of Science ResearcherID Q-4377-2016

Petko St. Petkov, Professor, PhD
St. Cyril and St. Methodius university of Veliko Tarnovo
Department of Early-modern and Modern Bulgarian History
Faculty of History 2, Theodosius Tarnovski St.
5003 Veliko Tarnovo BULGARIA
E-mail: drpstpetkov@gmail.com
Scopus Author ID: 57646385200
Web of Science ResearcherID AAA-7950-2020
<https://orcid.org/0000-0001-7424-3396>